

TATAR TÜRKLERİNİN TÜLEK DESTANI

(İNCELEME-METİN)

Serdar ŞİMŞEK

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Ekim 2023

ISBN • 978-625-6760-33-2

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

TATAR TÜRKLERİNİN TÜLEK DESTANI

(İNCELEME-METİN)

Serdar ŞİMŞEK

2023

ÖN SÖZ

Türk Dünyasına ait kültür ve edebiyat ürünlerinin bilimsel anlamda araştırılmasında Avrupa'da ve Rusya'da yürütülen Türkoloji çalışmalarının önemli rolü olmuştur. XIX. ve XX. yüzyılda muhtelif bilim adamlarının Türk dili ve edebiyatı ile ilgili yürüttüğü çalışmalarda elde edilen bulgular neticesinde Türk kültür dünyasına ait pek çok metin ortaya çıkmış ve bu metinler üzerinde sayısız çalışma yapılmıştır. Şüphesiz yazılı kültür çevresinde üretilen metinlerin yanı sıra sözlü kültür ortamından derlenen edebî ürünler de bu tür çalışmalarda inceleme konusu edilmiştir. Bilhassa 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte hürriyetlerine kavuşan Türk Cumhuriyetleri ve Türk boylarıyla ilişkiler artmış ve bunun neticesinde Türk Dünyasının sözlü kültürü hakkındaki araştırmalarda birincil kaynaklardan elde edilen daha nitelikli eserlerin üretilmesine imkân sağlanmıştır. Dolayısıyla sonraki yıllarda yerli ve yabancı araştırmacıların gayretleriyle gelişme kaydeden Türk folklor araştırmalarında zengin bir literatür oluştuğunu söyleyebiliriz.

Türk Dünyasının önemli Türk topluluklarından biri olan Tatar Türkleriyle ilgili çalışmalar da bu minvalde gelişme göstermiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aydınlanma ve yenileşme sürecini yaşayan Tatar Türkleri, eğitim, edebiyat, din ve kültür alanlarında reform çalışmaları başlatmışlardır. Tatar uyanışı veya aydınlanması olarak da adlandırılan bu süreçte teşekkül eden modern edebiyatın kaynakları arasında sözlü kültür ürünleri de bulunmaktadır. Bu itibarla İdil-Ural bölgesinde meskûn Tatar Türklerinin modern edebiyat, kültür ve sanat eserlerinde sözlü kültür ürünlerinin etkisini tespit etmek mümkündür. Sovyetler Birliği döneminde millî kimliği aksettirmesi veya rejimin görüşlerine aykırılık teşkil etmesi sebebiyle çeşitli siyasi baskı ve yasaklara maruz bırakılan folklor ürünleri, sözlü ve yazılı edebiyatta canlılığını koruyabilmiş ve varlığını muhafaza edebilmiştir. Tatar Türklerine ait folklor ürünleriyle ilgili ilk bilimsel faaliyetler, Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği döneminde başlamış ve bu dönemlerde Tatar sözlü edebiyatına ait pek çok metin yazıya geçirilmiştir. Diğer yandan sahadan elden edilen metinler üzerinde bilimsel incelemeler yapılarak Tatar folklorunun zenginliği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu mütevazı çalışma, Tatar ve Başkurt Türkleri arasında varyantları tespit edilen Tülek Destanı hakkındadır. Bu çalışmada, Tatar Türklerinin destan geleneğinin önemli kültürel anlatılarından biri kabul edilen Tülek Destanı'nın dil, üslûp ve şekil özellikleri ve motif yapısının tespit edilmesi, varyantlarının muhtelif cepheleriyle mukayese edilmesi ve transkripsiyonlu metninin Türkiye Türkçesine aktarılması amaçlanmıştır.

“Tatar Türklerinin Tülek Destanı (İnceleme-Metin)” adını taşıyan bu çalışma, Giriş ve Ön Söz dışında dört bölümden müteşekkildir. Ayrıca çalışmanın sonunda Sözlük ve Kaynakça kısımları yer almaktadır.

Çalışmanın “Giriş” bölümünde Tatar Türklerinin destan geleneği ve destanları üzerinde durulmuştur. Tatar edebiyatında destan türü için kullanılan kavramlar incelenmiş, aynı şekilde Tatar Türkleri arasında “Çeçen”, “Sesen”, “Yırav”, “Susan” gibi adlarla anılan destan anlatıcıları hakkındaki bilgi verilmeye çalışılmıştır. Son olarak da Tatar Türklerinden yazıya geçirilen destanlarının tasnifi hakkında yapılan çalışmalara atıfta bulunularak Tatar destanları kısaca tanıtılmıştır.

Çalışmanın “Birinci Bölüm”ünde ilk olarak Tülek Destanı üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Daha sonra destanın teşekkül ettiği devir ve coğrafya, muhtelif araştırmacıların görüşlerine dayanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın “İkinci Bölüm”ünde Tülek Destanı, vaka örgüsü, dil, üslup ve şekil hususiyetleri açısından ele alınıp değerlendirilmiştir. Ayrıca destanın elimize ulaşan varyantları ile çalışmada esas aldığımız destan metni, epizotlarına ve muhtelif cephelerine göre mukayese edilmiş, varyantlar arasında mevcut olan müştereklikler ve farklılıklar ortaya konulmuştur.

Çalışmanın “Üçüncü Bölüm”ünde Tülek Destanı’nın ihtivâ ettiği motiflerin tespiti ve değerlendirilmesi yer almıştır. Destan metninde tespit edilen motifler, Stith Thompson’un “The Motif Index of Folk Literature (Halk Edebiyatının Motif İndeksi)” adlı çalışması temel alınarak eserde yer alan numaralar ile gösterilmiş ve incelenmiştir. Ayrıca söz konusu uluslararası motif kataloğunda örneği görülmeyen, ancak destan metninde yer alan bazı motifler de tespit edilmiş ve bu motifler de başlarına (A) konulmak suretiyle çalışmada yer almıştır.

Çalışmanın “Dördüncü Bölüm”ünde Tülek Destanı’nın önce Latin alfabesine transkripsiyonlu metnine, ardından da Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmış metnine yer verilmiştir. Transkripsiyon yapılırken eserin diline herhangi bir müdahalede bulunulmamış, fakat Türk imla kuralları takip edilerek, bazı düzeltmeler yapılmıştır.

Çalışmada bu dört ana bölümden sonra, Sözlük ve Kaynakça kısımları bulunmaktadır. Metinde geçen kelimeler, “Sözlük” kısmında alfabetik olarak verilmiştir. Sözlük oluşturulurken, Türkiye Türkçesinde yer almayan kelimelerin seçilmesine özen gösterilmiş, kelimelerin mümkün mertebe bütün anlamları verilmeye çalışılmıştır. “Kaynakça”, çalışmanın son kısmını teşkil etmektedir.

Bu çalışma, 2012 yılında Prof. Dr. İsa Özkan'ın nezaretinde hazırlanan yüksek lisans çalışmasına dayanmaktadır. Tez çalışmasını hazırladığım yıllarda Tatar folkloruyla ilgili kaynakların temininde bazı güçlükler yaşadım. Fakat bu güçlüklerin aşılmasında bazı kişilerin kıymetli yardımlarını gördüğümü de ifade etmeliyim. İlk olarak Tülek Destanı ile ilgili kimi kaynak metinleri, tarafıma gönderme nezaketini gösteren Tataristan Millî Kütüphanesi yetkililerine teşekkür ederim. Aynı şekilde elinde bulunan bazı kaynakları benimle paylaşan Dr. Erkan Karagöz'e müteşekkirim.

Ayrıca bu çalışmanın her safhasında fikirleri ve yorumlarıyla beni yönlendiren, karşılaştığım güçlüklerin halledilmesinde ciddi yardımlarını gördüğüm, kıymetli hocam Prof. Dr. İsa ÖZKAN'a hürmetlerimi sunar ve teşekkür ederim. Elbette çalışmadaki muhtemel hataların bana ait olduğunu da belirtmek isterim.

Dr. Öğr. Üyesi Serdar ŞİMŞEK

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	ix
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	x
GİRİŞ.....	1
<i>Tatar Türklerinde Destan Geleneği:</i>	1

I.BÖLÜM

TÜLEK DESTANI'NIN ARAŞTIRILMA TARİHİ	10
<i>Tülek Destanı'nın Araştırılma Tarihi:</i>	11

II. BÖLÜM

TÜLEK DESTANI'NIN TAHLİLİ	17
A. <i>Tülek Destanı'nın Olay Örgüsü:</i>	18
B. <i>Tülek Destanı'nın Dil Özellikleri:</i>	22
C. <i>Tülek Destanı'nın Üslûp Özellikleri:</i>	27
D. <i>Tülek Destanı'nın Şekil Özellikleri:</i>	31
E. <i>Tülek Destanı'nın Varyantlarının Mukayesesi:</i>	32
1. <i>Kahramanın Doğumu ve Ailesi</i>	34
2. <i>Kahramanın Ava Çıkması:</i>	34
3. <i>Kahramanın Öldürülmek İstenmesi:</i>	36
4. <i>Kahramanın Âşık Olması ve Yer Altı Âlemine İnmesi:</i>	37
5. <i>Kahramanın Yeryüzüne Çıkması ve Ölümü:</i>	39

III. BÖLÜM

TÜLEK DESTANI'NIN MOTİF TAHLİLİ	42
<i>A. Tülek Destanı'nın Motif Tahlilinde Takip Edilen Yol:.....</i>	<i>43</i>
a. A.Mitolojik Motifler:	49
b. B. Hayvanlar	51
c. D.Sihir:	55
d. F. Harikuladelikler:	56
e. H. İmtihanlar:.....	61
f. J.Akıllılar ve Aptallar:	61
g. K. Aldatmalar:	62
ğ. M. Geleceğin Tayini:	63
h. N. Talih:	64
ı. P. Cemiyet:	65
i. T. Evlilik:.....	66
j. V. Din:	68
k. W.Karakter Özellikleri	71
l. Muhtelif Motif Grupları:.....	71

IV. BÖLÜM

TÜLEK DESTANI'NIN METNİ.....	73
<i>A. Tülek Destanı'nın Transkripsiyonu:.....</i>	<i>74</i>
<i>TÜLEK.....</i>	<i>74</i>
<i>B.Tülek Destanı'nın Türkiye Türkçesine Aktarılması:</i>	<i>92</i>
<i>TÜLEK.....</i>	<i>92</i>
SONUÇ	109
SÖZLÜK	111
KAYNAKÇA	123

KISALTMALAR

age	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
Akt.	Aktaran
bk.	Bakınız
ev.	Çeviren
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
S.	Sayı
s.	Sayfa
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğlerleri
vs.	ve saire

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Аа	Aa	Тт	Tt
Бб	Bb	Уу	Uu,(V,v)
Вв	Vv	Фф	Ff
Гг	Gg	Хх	Ҳ һ
Дд	Dd	Цц	Ts ts
Ее	Īī	Чч	Çç
Жж	Jj	Шш	Şş
Зз	Zz	Щщ	Şç şç
Ии	İi	Ыы	Iı
Йй	Yy	Ээ	Īī
Кк	Kk	Юю	Yu yu, Yü yü
Лл	Ll	Яя	Ya ya, Ye ye, Aa
Мм	Mm	Әә	Ee
Нн	Nn	Өө	Ūŭ
Оо	Ūŭ	Үү	Üü
Пп	Pp	Жж	Cc
Рр	Rs	Ңң	Ññ
Сс	Ss	Һһ	Hh

GİRİŞ

Tatar Türklerinde Destan Geleneği:

Destan kelimesi, köken bakımından Fars diline ait bir kelimedir. Destan teriminin Türk boyları arasında ilk kez ne zaman kullanıldığı hakkında kesin hükümlere sahip olmamamıza rağmen, konu üzerinde çalışan araştırmacılar bu kelimenin Türk boylarının İslamiyet'i kabul ettikten sonra kullanmaya başladıkları düşüncesi üzerinde ittifak hâlinededirler.

Destan terimi, Türkiye Türkçesinde Divan edebiyatı alanında dinî hikâye, fikrî ve tasavvufî eser, mensur edebî eser, tarih alanındaki manzum ve mensur eser, Halk edebiyatı alanında manzum ve mensur eser ve Yeni Türk edebiyatı alanındaki uzun şiirleri karşılayan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır.¹

Çalışmanın esas konusunu teşkil eden “epos” manasındaki destan teriminin tanımı ve teşekkülü hususunda Şükrü Elçin şu bilgileri vermektedir:

“Destan (epos), bir boy, kavim veya millet hayatında tam estetik hüviyet kazanmamış eser sayılan efsanelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsullerinden biridir. Sözlü geleneğe bağlı bu mahsuller, zaman ve mekân içinde cemiyetin iradesini ellerinde tutan “Kahraman-Bilge” şahsiyetlerin menkabevî ve hakiki hayatları etrafında teşekkül etmiş uzun, didaktik hikâyelerdir. Tarihe bağlı olmakla beraber, tarih sayılmayan; ozanların kopuzlarla terennüm ettiği, cemiyetin ortak hayat görüşü ile ülkülerini aksettiren bu eserlerin teşekkülü için bir yaratma zemini ile savaş, din değiştirme, göç, kuraklık vb. gibi büyük hadiselerin millet vicdanında birtakım sarsıntılara sebep olması lazımdır.”²

¹Şükrü Elçin, “Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhumu”, **Türk Kültürü**, S.63, Ocak, 1968, s.158-167.

²Şükrü Elçin, **Halk Edebiyatına Giriş**, Akçağ Yayınları, 9.baskı, Ankara, 2005, s.72.

Yukarıda tanımını yaptığımız destan türü, Türk lehçelerinde destan ve epos anlamında kendi kelimeleriyle de ifade edildiğini görmekteyiz.

Saha Türkleri arasında destan türüne “olongo”, destan anlatıcısına ise “oyun” veya “olongo” denilmektedir. Altay Türklerinde destancılık geleneği “kayçılık”, kahramanlık destanları “kayçörçek”, destan anlatıcısı ise “kayçı” şeklinde adlandırılmaktadır. Kırgız Türkleri destan türü için “comok”,³ destan anlatıcılarına ise “comokçu” kelimesini kullanmaktadırlar. Ayrıca Manas Destanı’nı icra eden destan anlatıcılarına “Manaşçı”⁴ denilmektedir. Kazak Türkleri arasında destan türü için “jır”, “epos” veya “destan”; destan anlatıcıları için “akın”, “jırav” ve “jırçı” terimleri kullanılmaktadır. Hakas Türklerinde ise destan için “alıptıh nımah”, destan anlatıcıları için “hayçı” denilmektedir. Uygur Türkleri destan için “destan”, destan anlatıcıları için “destancı”, “bahşı”, “koçakçı”, “kıssahan”, “yüzbaşı” ve “meddah” kelimelerini işlerler. Özbek Türklerinde de “destan” terimi bilinir ve destan anlatıcıları için genel olarak “destancı” kelimesi kullanılır. Ayrıca Özbekistan’ın Surhanderya bölgesinde “yüzbaşı”, Kırgızistan’ın Oş bölgesinde “sâgi ve sazânde”, Fergana vadisinde ise “sanavçı” kelimeleri de destan icra edenleri karşılayan terimler olarak kullanılmaktadır. Başkurt Türkleri destan türü için “destan” ve “epos”, destan anlatıcıları için “yırav”, “sesen”, “susan”, “kurayşı” terimlerini kullanmaktadırlar. Tatar Türkleri de destan türü için aynı terimleri kullanmakla birlikte, destan icra edenlere “çiçen”,⁵ “sesen”, “susan” kelimelerini kullanmaktadırlar.⁶

Tatar Türklerinde destan türü için genellikle “destan” ve “epos” kelimeleri kullanılmaktadır. Fakat bazı Türk lehçelerinde olduğu gibi, Tatar Türkçesinde de destan terimini karşılayan pek çok anlam mevcuttur. İlk olarak destan terimi ile klasik anlamda kahramanlık konuları ihtiva

³ “Comok” kelimesinin etimolojisi hakkında daha fazla bilgi için bk. İsa Özkan, “Türk Boylarının Sözlü Edebiyatında Nımah/Comok/Cumbak/Yomak Anlatım Türü Üzerine Bir Etimoloji Denemesi”, **Türk Dili**, S.556, Nisan, 1998 s.368-378.

⁴ Kırgız Türklerindeki Manaşçılık geleneği hakkında bk. Mehmet Çeribaş, **Kırgız Türklerinde Manaşçılık Geleneği ve Manaşçılar**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2012.

⁵ “Çeçen, Şeşen, Sesen kelimelerinin etimolojisi hakkında daha fazla bilgi için bk. İsa Özkan, “Türk Boylarının Sözlü Edebiyatında Çeçen/Şeşen/Sesen Kelimesinin Etimolojisi”, **Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri**, 26-28 Mayıs 2000, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 609-617.

⁶ Özkul Çobanoğlu, **Türk Dünyası Epik Destan Geleneği**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s.61; Naciye Yıldız, “Türk Destancılık Geleneği”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt.6, S.1, Mart 2009, s.7-8.

eden eserler akla gelmektedir. Diğer yandan Türkiye sahasında hikâye türü içine aldığımız eserler de destan terimi ile ifade edilmektedir. Aynı şekilde destan kelimesi, muayyen bir kaynağa dayanan ya da sadece rivayetler etrafında teşekkül etmiş olan tarihî karakterli hikâyeleri, kıssaları ve eserleri ifade etmekte de kullanılmıştır. Burada tarihî eserler ile destanî eserlerin birbirine karışması söz konusudur. Buna göre denilebilir ki, destan terimi Tatar Türkçesinde muhtelif türlere ait eserleri ifade etmekte kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷

Tatar Türkleri arasında destan karşılığında “kıyssa” (kıssa) ve “hikayet” terimleri de kullanıldığı kaynaklarda yer alır. Bu terimlerden “hikayet” terimi, genellikle “anlatmak, hikâye etmek” anlamında kullanılır ve XX. yüzyılın başlarında Tatar edebiyatında mensur eserlerinin çoğunun “hikayet” olarak adlandırıldığı ve 1917 Rus Devrimi’ne kadar olan süreçte bu terimin işletildiği kaydedilir. Dolayısıyla destanî anlatmaları karşılamaktan ziyade bütün mensur eserler için kullanıldığı söylenebilir. Diğer terim olan “kıyssa” (kıssa) terimi de destan türünü de kapsamakla birlikte masal, hacimli şiir, efsane, rivayet türünden eserleri karşılamak için kullanılmıştır.⁸

Yukarıda verilen terimlerden de anlaşılacağı üzere, destan araştırmalarında terimlerle ilgili problemler bulunmaktadır. Muhtelif Türk boylarının kendi diyalektlerine göre söyleyiş farklılıkları olsa bile bazen aynı terim değişik anlamları ihtiva edebilmektedir. Örnek olarak destan terimini verebiliriz. Türk Dünyasında destan terimi, yalnızca kahramanlık içeren uzun anlatmaları değil, aynı zamanda Anadolu sahasında halk hikâyesi terimiyle karşıladığımız aşk hikâyelerini, kimi zaman dinî hikâyeleri de kapsamaktadır. Diğer yandan mitolojik düşüncenin baskın olduğu anlatılar için de terim problemi bulunmaktadır.⁹ Tatar destan tasniflerine de bakıldığında, bu problemin yansımalarını görmek mümkündür.

⁷Татар Халык Ижаты, Дастаннар, Томны Төзүчә Кәрәш Мәкалә һәм Искәрмәләрнә Язучы Ф.Әхмәтова, Татарстан Китап Нәшрияты, Казан, 1984, s.5-6.

⁸ Rüstem Sulteev, İdil Tatarlarında Destan Geleneği ve Yazılı Destanlar, **Millî Folklor**, S.101, 2014. s. 90.

⁹ Destan araştırmalarındaki terim problemi için bk. Metin Ekici, Türk Destanlarını İncelerken Nelere Dikkat Etmeli?, **Millî Mecmûa**. 16, 22-40. Mitik veya arkaik destanlar için kullanılan “köne epos” kavramıyla ilgili bir tartışma için bk. Mehmet Aça, Köne Epos (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki Aşıklara Mahsus Evlilik Konusunun Kaynaklarından Alplara Mahsus Evlilik, **Millî Folklor**, (47), 2000. s. 11-21.

Tatar Türklerinde destan anlatıcıları genel olarak “çеçен”, “çйен”, “sesen”, “cırav” veya “destancı” diye isimlendirilmektedir. Tatar Edebiyat Bilimi Sözlüğü’nde çйен (çеçен) kelimesi şu şekilde tanımlanmaktadır:

“Tatarlarda ve Başkurlarda eski halk şairi, geçmiş eserleri icra eden ve eser vücuda getiren fevkalade söz ustası. Akıl ve hikmet sahibi, faydalı ve doğru sözlü çйенler, büyük toplantılarda, meclislerde eski hanlar ve hükümdarlar önünde, halk temsilcisi olarak, muhtelif kötülükleri cesurca açıklayan, adaleti savunan konuşmaları halk sözü olup toplumda yayılan, sosyal ve kültür hayatında ehemmiyetli hadiseler meydana gelmiştir. Çйенler, halkın önünde karşılıklı müsabakalarda atışmalar da yaparlar.”¹⁰

Meşhur yazar ve âlim Naki İsenbet, Tatar atasözlerini incelediği çalışmasında atasözlerinin nasıl teşekkül ettiği hususunu açıklarken, çйенler hakkında birtakım malûmatlar verir. Çйенleri destan anlatan bir şair ve derin mânâlı şiir söyleyen, hikmet sahibi bir kişi olarak tanımlayan Naki İsenbet’e göre çйенler hikmetli manzumeler terennüm eden ve içinde bulunduğu topluluğun temsilcisi olma hüviyeti kazanan bir kimseler olmasının yanında, onların peygamberler, mübarek şahsiyetler gibi işler ifa etme, muayyen durumlarda gelecekte haber verme gibi hususiyetleri bulunduğuna dikkat çeker.¹¹ Burada Türklerin eski din adamları olan kamların muayyen hususiyetlerinin çйенlerin şahsında devam ettiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Naki İsenbet de bu hususiyeti vurgulamıştır.

Günümüzde, Tatar Türklerinin destan anlatıcıları olan çйен, sesenler hakkında yeterli malûmata sahip değiliz. Eski ve yeni devirlerde yaşamış olan çйенlerin adı ve sayısı hususunda, araştırmacılar bazı isimler zikretseler de destan anlatıcılarına ait bilgiler yeterli değildir. Eski devirlerde yaşamış destan anlatıcılarının adları, Tatar halkının zihninde kaybolmuştur. Bilhassa Kazan Tatarları arasında bu düşünce daha açık bir şekilde müşahede edilebilir. Kazan Tatarlarının erken devirlerde yerleşik hayata geçmeleri, geçirdikleri tarihî tekâmül ve yüzyıllar boyunca Rus hâkimiyeti altında kalmanın tabii bir neticesi olarak, Kazan Tatarlarının destancılık geleneği ve destan anlatıcılarının ait olduğu sosyal ve kültürel ortam değişmiş ve bu eski devrin mümessillerinin sahip olduğu hususiyetler ile gördüğü vazifeler, yeni devirde kendisine hayat sahası

¹⁰ А.Г. Әхмәдуллин, **Әдәбият Бәләмә Сүзлеге**, Татарстан Китап Нәшрияты, Казан, 1990, s.209.

¹¹ Нәкый Исәнбәт, **Татар Халык Мәкәлләре**, Татарстан Китап Нәшрияты, Казан, Том I, 1959, s.63-76.

bulamamıştır. XIX. ve XX. yüzyıllarda yapılan Tatar Türklerine ait destan metinlerinin ekseriyeti Sibiry sahasında yaşayan Tatar Türklerinden elde edilmesi, bu düşüncenin bir delili sayılabilir. Kazan Tatarlarında destan metinleri sözlü gelenekten ziyade yazma eserlerde yaşamıştır.

İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar Türkleri arasında matbaanın açılmasının destan anlatma geleneğini zayıflattığını belirten Rüstem Sulteev şu bilgileri vermektedir:

Kazan'da, XIX. yüzyılın başlarında Tatar matbaası açılıp, "Seyfölmülük", "Kıssa-i Yusuf", "Büz Uğlan", "Tahir ile Zühre" gibi kitapların defalarca basılmasının, destan yaratıcılık geleneklerini etkin ölçüde zayıflattığı bir gerçektir. Zira çiçenler artık bir yerden bir yere gezip dolaşacaklarına, kendi eserlerini kitap ve kıssalar olarak yayınlamayı tercih etmişler, dolayısıyla, destan ve destanla beraber başka folklor eserleri de genellikle matbu şekilde üretilip, halka yeniden dağıtmaya ve "ikinci ömürlerini" sürdürmeye başlamışlardır. Bunun yanında destanların kutsiyeti haiz olduğu inancına bağlı olarak destan anlatıcılarının adının eski dönemlerden beri gizlenmesi, çiçenlerin unutulmasının bir başka sebebi olarak gösterilebilir. Bir müddet sonra ise "çiçen" kelimesi unutulma derecesine gelerek, manası değişmeye başlamış veya daralmıştır.¹²

Tatar araştırmacıların bilgi verdikleri çiçenlere örnek teşkil etmesi için şu isimleri zikredebiliriz: Bahavi, Kormaşı, Mevlekey, Ciren Çiçen, Sıpra Cırav, Sabrican Akın, Sitdiyik Babay Zeynidinov, Bayçigavi,¹³ Keşafettin Minzelevi, Veliyulil la Töhfetullin, Höseyin Nugay, Lotfulla Galiyulla ulı, Gali Mahmudov, Allayar Möhemmedşin, Ramazan İlyasus, Mullanur Ahmetov.¹⁴

Tatar Türklerinin destanlarının tasnifi meselesinde araştırmacılar tarafından farklı tasnifler yapılmıştır. Bu tasnifler daha çok destanların muhtevaları dikkate alınarak oluşturulmuştur. "Tatar Halk İcatı" serisinin destanlar cildini hazırlayan ve eserin giriş kısmında Tatar destancılık geleneği ve destanları hakkında geniş bilgiler veren Flora Ahmetova'nın destan tasnifi şu şekildedir:

¹² Sulteev, age, 91.

¹³ Исәнбәт, age, 70.

¹⁴Татар Халык Ижаты, s.11.

1. Kahramanlar hakkındaki hikâyeler: Ak Kübek, Mişek Alıp, Alıpmemşen, Kadış Mergen, Kara Kükil,
2. Tarihi destanlar: Cik Mergen, Çura Batır, Gıysa Uğlı Amet,
3. Aşk destanları: Tülek, Tahir bilen Zühre, Leyla bilen Mecnun, Şahsenem hem Garip, Kamber vb.¹⁵

Meşhur Tatar âlimlerinden ve Tatar folkloru alanında ciddi araştırmaları bulunan Fatih Urmançı ise, Tatar destanlarını şu şekilde tasnif etmiştir:

- 1.Eski masalsı-mitolojik destanlar: Tülek, Altayın Sayın Süme, Yirtöşlik,
- 2.Kahramanlık destanları: Mişek Alp, Ak Kübik, İdigej, Cik Mergen, Çura Batır,
3. Lirik-epik veya aşk destanları: Kuzı Kürpeç bilen Bayan Sılu, Hurluga bilen Hemra.
4. Kitabî destanlar: Seyfölmölük, Leyla bilen Mecnun, Tahir bilen Zühre, Buz Yiğit.¹⁶

Rus araştırmacı ve destan araştırmalarıyla tanınan B. N. Putilov'un destan tasnifi ise şu şekildedir:

1. Arkaik kahramanlık destanları: Tülek bilen Susılu, Yirtöşlik,
2. Klasik kahramanlık destanları: Alpamşa, Ak Kübik,
3. Tarihi kahramanlık destanları: Edigej, Çura Batır.¹⁷

Diğer taraftan destanların İdil Tatarları arasında sözlü gelenekten ziyade yazılı gelenek içinde gelişme gösterdiğini belirten Rüstem Sulteev, yazılı kültürün özelliklerini barındıran destanların modern dönemde yeni işlevler üstlendiğini belirtmiştir. Artık kahramanlık çağına ait kahramanlık, yiğitlik gibi temaların işlenmesi yerine aşk ve romantizm temasının hâkim olduğu lirik destanların ortaya çıktığını ve yazılı kültür çevresinde gelişme kaydettiğini ifade eden Sulteev, yazılı destanları şu şekilde tasnif etmiştir:

“1. Başlangıç şekli itibariyle yazılı olup, günümüze yazılı olarak ulaşılmış ve okunmuş destanlar. Bunlar muhtemelen sözlü

¹⁵Tатар Халык Ижаты, s. 12-24.

¹⁶ Fatih Urmançı, **Tatar Destanları**, Cilt. I, Türkiye Türkçesine Akt. Vedat Kartalcık-Caner Kerimoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 15-16.

¹⁷Rüstem Sulti, **Edigej Destanı**, Türksoy Yayınları, Ankara, 1998, s. 13.

gelenekte teşekkül etmiş olmakla birlikte, elimize ilk olarak ancak yazılı örneğinin ulaştığı destanlardır. Meselâ “Büz Yiğit”, “Tülek”, “Şahsenem ile Garib”, “Hurluga ile Hemra”, “Maktım-Sılu”, “Kür Uğlı Soltan”, “Kıssa-i Avık”, “Kıssa-i Sekam”, “Gayse ulı Amet”, “Kisikbaş Kıyssası”, “Kaharman Katil”, “Çura Batır Kıssası” v.b. bu çeşit destanlardandır.

2. Halk tarafından çok sevilen ve hem yazılı hem sözlü olarak yaygın olan destanlar: “Kıssa-i Yusuf”, “Tahir ile Zühre”, “Leyla ile Mecnun”, “Seyfölmülük”. Genelde bu tür destanların, Kul Ali'nin “Kıssa-i Yusuf”u, Nizamî ve Meclisî'nin eserleri gibi ferdî icada dönüşmüş versiyonları da bilinmektedir. Halk tarafından da aynı konuyu işleyen çok sayıda versiyon mevcut olup, onlar hem yazılı hem sözlü olarak popülerlik kazanmıştır. Popüler konulu bu eserler eski rivayetlerden hacimli eserlere dönüşmüş, yüzyıllar süresince folklordan edebiyata ve edebiyattan folklorla geçerek yaşamlarını devam ettiregelmiş eserlerdir.

3. Evvela sözlü folklor ürünü olup, sonradan belli bir şahıs tarafından yazıya geçirilmiş destanlar. Tatar folklorunda bunun açık örneği Edigey Destanı'dır. Zira Edigey Destanı, başlangıç itibarıyla sözlü anlatım olan destan kalıntılarında oluşturulması ile ayrıcalıklıdır.¹⁸

Tatar destanlarının arkaik ya da mitolojik destanlarında mitik döneme ait düşünceler ile evren tasarımı mevcuttur. Bu tür destanlarda mekân, yalnızca yeryüzü değildir. Destan kahramanının yer altı âlemine seyahat ettiği görülür. Bu nedenle bu tür destanlarda mekân, gerçek âlemden farklılıklar arz eder. Yer altı âlemi, Tatar destanlarda sihirli bir tabiatın var olduğu, olağanüstü hususiyetlere sahip birtakım canlıların, devlerin, perilerin yaşadıkları yerler olarak tasavvur olunmuştur. Kahraman yer altı güçleriyle ya mücadele eder ya da yer altında yaşayan fevkalade güzellikteki peri kızlarına âşık olur. Çalışmada esas alınan Tülek Destanı'nda da bu durum söz konusudur. Kahraman Tülek, göl kenarında tesadüf ettiği yer altı âleminden gelen peri kızı Susılu'ya âşık olur ve yer altına iner. Yine aynı şekilde, masalsi hususiyetleri de bulunan Yirtöşlik Destanı'nda da kahraman Yirtöşlik yer altı âlemine seyahat eder ve orada diğer bir dünya temsilcisi olan Ak Yılan'ın kızıyla evlenir.¹⁹

¹⁸ Sulteev, İdil Tatarlarında Destan Geleneği ve Yazılı Destanlar, 94-95

¹⁹ Mitolojik düşüncenin şekillendirdiği ve arkaik unsurların zengin bir şekilde yer aldığı anlatılarda kahramanların sık sık yer altı dünyasına indikleri görülür. Özellikle Sibiryahahasından derlenen anlatılarda bu durum oldukça belirgindir. Bu tür anlatılarda düşman, genellikle yer altı âleminin başçısı Erlik Han veya ona

Kahramanlık destanlarında destan kahramanı devlet ve millî meseleler ile meşgul olur. Kahraman hayatı boyunca ait olduğu milletin veya boyun menfaati için düşmanlarla mücadele eder. Kahraman olağanüstü meziyetlere sahiptir. Olağanüstü bir biçimde doğar, yaşar ve ölür. Bu tür destanlar genellikle kaynağını tarihî olaylardan alır, fakat tarihî olaylar destan anlatı türüne uygun bir biçimde halkın samimi duygularını içine alarak halkın muhayyilesi ile karışarak meydana gelir. Tarihî hadiseleri kesin bir gerçeklikle yansıtmamakla beraber, bu tür destanlar, tarihî olayların izlerini bünyesinde taşır. Tatar Türklerinde bu türe Edigey, Çura Batır, Ak Kübik, Mişek Alp destanlarını örnek verebiliriz. XV. yüzyılda yaşamış bir tarihî şahsiyet olan Edigey'in kahramanlıkları etrafında teşekkül etmiş olan Edigey Destanı, kahramanlık destanlarının karakterini bünyesinde taşıyan bir eserdir. Destanda, Nogaylı boyların arasında ortaya çıkan kahraman Edigey'in, boylarının gördüğü haksızlıklara karşı, Altın Orda hükümdarı Toktamış ile mücadelesi konu edilir.²⁰

Kazan Hanlığı devrine ait Cık Mergen Destanı da kahramanlık destanı türüne ait bir eserdir. Destanda kahraman Cık Mergen, halkının menfaatlerini savunmak, onların bağımsızlığını, emniyetini korumak için han ile savaşır. Diğer bir kahramanlık destanı Çura Batır Destanı'nda da kahraman Çura Batır, gerçekten yaşamış bir şahsiyet olmasına, hiçbir zaman Ruslarla savaşmamasına rağmen, destanda Ruslara karşı mücadelenin bir cesur bir kahraman hüviyeti içindedir.

Tatar Türklerinin kahramanlık destanlarında kahramanın genel hususiyetleri, diğer Türk boylarının kahramanlık destanlarındaki kahramanlarla müşterek hususiyetler arz eder. Kahramanın epik biyografisi olan destanlarda kahramanların genel özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz: Kahraman, çocukluktan itibaren birtakım kahramanlıklar sergiler, olağanüstü bir biçimde büyür. Düşmanlarla mücadele ederken, her zaman yanında en büyük yardımcısı olan atı vardır. Kahramanlar atlarının adıyla birlikte anılır. Düşmanlar, kahramanlara karşı hiçbir zaman başarılı olamazlar.²¹

bağlı ruhlardır. Diğer yandan yer altında yaşayan olağanüstü varlıklar da kahramanların düşmanları arasındadır. Konuyla ilgili bir çalışma için bk. Yaprak Pelin Uluişik, **Sibirya Sahası Türk Destanlarında Yeraltı Dünyası**, Pegem Akademi Yayınları, 2018.

²⁰ Rüstem Sulti, **Edigey Destanı**, Türksoy Yayınları, Ankara,1998. Ramilya Yıldırım ve Çetin Yıldız, "Edigey Destanı'nda Hayvanların Fonksiyonları", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 1 (1), 2012, s. 68-70.

²¹ Özkul Çobanoğlu, **Türk Destanları**, **Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, Cilt.1. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 88-93.

Lirik- aşk destanları, Tatar Türklerinin diğer bir destan türüdür. Bu tür destanların ana muhtevası aşktır. Kahramanlık destanlarında kahraman düşmanlarla veya olağanüstü varlıklarla savaşırken; aşk muhtevalı destanlarda ne düşmanla ne de olağanüstü varlıklarla savaş söz konusudur. Aşk muhtevalı destanlarda toplumun güvenlik veya buna benzer önemli bir sorunu mevcut değildir. Aşk destanlarını, epik destanlardan ayıran diğer bir özellik de destan kahramanlarının daha realist bir şekilde tasvir edilmeleridir.

Bu tür destanlarının temeli, iki kişinin birbirine hissettiği derin bir aşk ve birbirlerine kavuşma serüvenidir. Bu destanlar, Türk edebiyatındaki âşık hikâyelerine hem içyapı hem de dış yapı açısından benzerler. Nitekim Tatar Türkleri arasında yayılan Âşık Garip, Tahir ile Zühre gibi hikâyeler, Türk boylarının ekseriyetinde halk hikâyeleri türünde gösterilir. Tatar Türklerinin destan terimi, hikâyeler için de kullanıldığını yukarıda belirtmiştik. Kuzı Kürpeç ile Bayan Sılu, Hurluga ile Hemra, Buz Yiğit, Âşık Garip ve Şahsenem, Kamber, Tahir ile Zühre, Leyla ile Mecnun adlı eserleri bu türe örnek olarak verebiliriz.

Muhtelif araştırmacıların tasnifleri yakından incelendiğinde, çalışmanın esasını teşkil eden Tülek Destanı'nın değişik başlıklar altında değerlendirildiği görülmektedir. Kimi araştırmacı, anlatıdaki arkaik ve masalsı unsurlar sebebiyle destanı “arkaik – kahramanlık destanı” yahut “eski mitolojik-masalsı destan” kategorisine dâhil ederken, kimi araştırmacı ise anlatıdaki aşk temasından hareketle “aşk destanı” veya “aşk hikâyesi” kabul etmektedir. Esasen her iki görüş de yanlış değildir. Tülek Destanı'nın muhtevalıdaki arkaik motifler, anlatının ilk katmanının mitik devirlerde teşekkül ettiğini göstermektedir. Diğer taraftan daha sonraki yüzyıllarda oluşan katmanlarda mitik ve epik niteliğinin arka planda kaldığını, yeni devir ve hayat tarzının tesiriyle anlatının yeniden şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu itibarla destanı belli bir kategoride göstermek oldukça güçtür.

I.BÖLÜM

TÜLEK DESTANI'NIN ARAŞTIRILMA TARİHİ

Tülek Destanı'nın Araştırılma Tarihi:

Tülek Destanı hakkında ilk neşriyat Rus dil âlimi ve sözlükçüsü V. İ. Dal tarafından yapılmıştır. 1833-1841 yılları arasında Orenburg vilayetinde çalışan bilim adamı, orada bulunduğu süre içerisinde Başkurt folkloruyla ilgili derlemelerle de meşgul olmuştur. Başkurtlar arasından yazıya geçirdiği Tülek Destanı'nın varyantını Rusça olarak 1843 yılında "Başkriskaya Rusalka" adıyla "Moskoviyatnin" dergisinde neşreder. Eserin bu varyantı, 1959 yılında "Başkurt Halık İcadı" adıyla hazırlanan üç ciltlik külliyyatın üçüncü cildinde Başkurt Türkçesine çevrilerek yayımlanır.

Tülek Destanı'nı daha sonra L. Suhodolskiy, Ufa Tatarlarından derler ve 1858 yılında Rusçaya tercüme ederek "Leganda o Tulyake" adıyla "Vestnik Russkogo Geografiçeskogo Obçestva" dergisinde neşreder. R. G. İgnatiyev Orenburg Tepterlerinden eserin ikinci bir varyantını derler ve "Skazka o Sari-Sagibe, sine Abdrahmanova" adıyla 1875 yılında yayımlar.

Meşhur Türkolog, Rus âlimi G. İ. Potanin, 1892 yılında yayınladığı "Doç Morya v Stepnom Épose" adlı eserinde, destanın Türk boyları arasındaki varyantlarını mukayese etmiş ve belli başlı özellikleri üzerinde durmuştur. 1902 yılında Sultangiray Sultanov Samara'da yayınlanmakta olan "Samarskaya Gazeta" nın 83. Sayısında destanın bir varyantını Rusçaya tercüme ederek yayımlar.²²

Bu destanın başka bir varyantını meşhur şair Mecit Gafuri 1910 yılında "Zayatülek birle Susılı, Başkurt Hikayesinnen" adıyla Tatar Türkçesiyle yayımlar. Yazar, 1910 yılının 15 Şubat'ında eserine yazdığı söz başında, kendisinin bir yıl önce Belebey iline gittiğini, orada Zayatülek'in türküsünü terennüm edenleri görür ve bu türkülerin Zayatülek adlı kitapta var olduğunu kendisine aktarıldığını söyler.

"Ben ilk bu kitabın Ufa'da meşhur bir zat tarafından Rusçaya tercüme edildiğini, fakat kendisi vefat ettiğinden dolayı yayınlanmadan kaldığını duymuştum. Burada varlığını duyunca, eserin izini sürdüm. İlk nüshaları bulduğum vakit, kitabın ehemmiyeti düşündüğüm kadar olmasa da bazı sebepler yüzünden doğru yazılmamış diye düşündüm."

²² Metin Ergun-Gaynislam İbrahimov, **Başkurt Halk Destanları**, Türksoy Yayınları, Ankara, 2000, s. 2; Раиф Мәрданов, **Түләк Китабы**, Милли Китап Нәшрияты, Казан, 2008, s. 3.

Mecit Gafuri, el yazma nüshalarını mukayese ederek, eseri kendisi oluşturmuştur. Eserin nesir kısımları basit bir dil ile yazılmış olmasına karşın, nazım kısımlarının doğrudan el yazma kaynaklarından alındığı görülmektedir. Tülek Destanı'nın daha sonra ele geçirilen el yazma nüshalarındaki metinler ile mukayese edildiği zaman bu durum daha iyi müşahade edilmektedir.²³

Meşhur yazar ve âlim Naki İsenbet, Tülek Destanı'nın el yazmalarını esas alarak, 1929 yılında bir piyes yazmaya başlar ve bazı kısımlarını tamamlar. Musa Celil'in teşvikiyle opera için libretto eseri düzenler. Tatar Devlet Opera Tiyatrosu'nun o zamanki müdürü olan ünlü şair Musa Celil destan hakkında bir eleştiri yazısı kaleme alır ve eserin vatan özlemi teması üzerinde durur.²⁴ Naki İsenbet 1942 yılında yazdığı Tülek adlı dramatik şiiri, 1944 yılında "Sovyet Edebiyatı" dergisinde neşredilir ve daha sonra yayımlanan yazarın eserlerinin külliyatına da alınır. Eserin Rusça el yazması G. İbrahimov Enstitüsü' nün El Yazmalar Bölümü'nde saklanmaktadır.

G. Şamuvkov Naki İsenbet'in şiiri hakkında bir değerlendirme yazısı yazar. Eserin II. Dünya Savaşı yıllarında komünist fikre ve vatan savunulmasına hizmet ettiğini dile getirir. Şüphesiz bu yıllarda metin, dönemin siyasi ve ideolojik şartlarına göre propaganda eseri olarak kullanılmıştır. Eserdeki vatan teması aracılığıyla II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyet vatandaşlarına vatanseverlik duygusu telkin edilmiştir.

Bestekâr Necip Cihanov, Naki İsenbet'in şiirine dayanarak bir opera eseri vücuda getirir. Eser, II. Dünya Savaşı yıllarında ve 1970'li yıllarda sahneye konulur.²⁵

Daha sonraki yıllarda söz konusu destan, folklor disiplinde araştırma konusu edilir. Destan üzerinde folklor araştırmacısı Fatih Urmançı çalışır ve 1979 ile 1984 yılları arasında Tülek Destanı ile ilgili ilmi makaleler yayımlar.

Meşhur tarihçi Mirkasım Gosmanov, 1964 yılından itibaren Tatar mirasını korumak amacıyla Rusya'nın değişik yerlerine araştırma gezileri düzenler. Bu gezilerinde Tatar tarihi, edebiyatı ve kültürü ile ilgili basma

²³ Раиф Мәрданов, аге, s.4.

²⁴Муса Жәлил, "Түләк Либрәтосы", Әсәрләр, Сәнгаты Турында Мәкаләләр һәм Хатлар, Том VI. Татарстан Китап Нәшрияты, Казан, 2006, s.145.

²⁵Татар Халык Ижаты, аге, s.350.

ve yazma eserler toplar.²⁶ Onun topladığı metinler arasında Tülek Destanı da bulunmaktadır. 1969 yılında Tataristan'ın Kama Tamagı bölgesinin Uli Karile köyünde Megfire Hasanova'dan Tülek Destanı'nın içinde bulunduğu el yazmasını alır. Daha sonra eseri muhtelif cepheleriyle inceleyerek “Kavriy Kalem Ezinnen” adlı eserinde yayımlar.²⁷ Bu çalışmada da bu metin, esas alınmıştır.

1970 ve 1980'li yıllarda yayımlanmaya başlanan “Tatar Halk İcatı” serisinin destanlar cildinde Tülek Destanı hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Eserin giriş bölümünde Tatar destancılık geleneği ve destanları hakkında bilgiler veren Flora Ahmetova, Tülek Destanı'nın da muayyen özelliklerine temas eder. Eserde Tülek Destanı'nın Mirkasım Gosmanov'un varyantı yer alır.²⁸

M. Ahmetcanov, 1985 yılında Kazan'da bulduğu el yazma hakkında malûmat veren “Kazanskiy Spisok Dastana Tulyak i Suslu“ adlı makalesini 1991 yılında neşreder. M.Ahmetcanov bulduğu bu destan varyantını müstakil bir kitap hâlinde “Tülek bilen Susulu” adıyla 1997 yılında neşreder.

1994 yılında arşiv araştırması için gidilen Tataristan'ın Etne vilayetinin Ulu Minger köyünde araştırmacılara Zakirov ailesi onlarca eski el yazma kitapları veririler. Bu kitaplar arasında “Tülek bilen Susulu Destanı”nın XIII. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olduğu düşünülen el yazma nüshası da yer alır. Sözü geçen el yazma, Tülek Destanı'nın en eski tarihli nüshası niteliğine sahiptir.²⁹

İ. Zakirova “Su Kızı Ezinnen” adlı makalesinde destanın el yazma metinlerini ve sözlü kaynaklarda bulunan varyantlarını başka toplumların mitoloji ve folklor özellikleriyle mukayese eder.

Destanla ilgili pek çok makale kaleme alan Fatih Urmançı, 2004 yılında Tatar destanlarını içeren “Tatar Halık Dastannarı” adlı eserini neşreder. Eserde Tülek Destanı'nın dört varyantı yer alır. Daha sonra bu eser, Vedat Kartalcık ve Caner Kerimoğlu tarafından Türk Dil Kurumu'nun “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine

²⁶ İsmail Türkoğlu, “Osmanov, Mirkasım”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Ek 2. Cilt, 2019, s. 380-381.

²⁷ Татар Халык Ижаты, аге, s.348.

²⁸ Аге, s.123.

²⁹ Марсэль Әхмәтсанов, “Татар Әдәби Мирасын Өйрәнү Проблемалары: Әдәби Чыганақларны Барлау, Тикәшрү Мәтоды Нәтижәләре”, Казан, Басılmамış Доктора Tezi, 1997, s.287.

Aktarılması ve Yayınlanması” projesi kapsamında Kiril harfli orijinalinden transkripsiyonu yapıp, Türkiye Türkçesine aktarılmış ve “Tatar Destanları” adıyla iki cilt hâlinde yayımlanmıştır.³⁰

Destanın beşinci varyantı, 1996 yılında bulunmuştur. Samara, Kamışlı ve Orenburg bölgelerindeki Tatar köylerine yapılan kaynak arama seferleri sırasında, Kamışlı köyünün mescidinde Tülek Destanı’nın yeni bir el yazma nüshasına rastlanır. Bu nüsha ile alakalı ilk olarak Samara bölgesinde yayınlanan “Birdemlik” gazetesinde Raif Merdanov tarafından bilgi verilir. Daha sonra aynı yazarın 2002 yılında “Kütüphane Haberleri” ve “Kazan Utları” dergilerinde destan hakkında kısa değerlendirme yazıları çıkar. Raif Merdanov bu çalışmaların neticesinde yeni keşfedilen Tülek Destanı’nın son varyantını, ilk olarak 2008 yılında ilmî bir şekilde inceler.³¹

Tülek Destanı, bünyesinde mitolojik hususiyetler barındıran destanlardan biridir. Başkurt Türklerinde bu destanın on beşten fazla varyantı olduğu kaydedilmektedir. Başkurt Türklerinde sözlü kaynaklarında yaşayan destan, Tatar Türklerinde el yazmalarda yaşamıştır. Tülek Destanı’nın Tatar Türklerinde bugün beş varyantı vardır:

- I. Naki İsenbet’in arşivinde bulunan hasarlı nüsha. Kimin tarafından yazıldığı ve zamanı belirsizdir.
- II. Kazan Devlet Üniversitesinin Mirkasım Gosmanov bölümünde yer alan nüsha.
- III. 1985 yılında Kazan’da Marsel Ahmetcanov tarafından bulunan ve 1877 yılında yazıldığı bilgisi olunan nüsha.
- IV. 1994 yılında Etne vilayetinin Ulu Minger köyünden Marsel Ahmetcanov tarafından bulunan nüsha.
- V. 1996 yılında Kamışlı köyünde bulunan nüsha.

Tülek Destanı’nın teşekkül ettiği devir hususunda muhtelif görüşler mevcuttur. Fatih Urmançı’nın tespitine göre bu destan, XIII. veya XIV. yüzyıllarda Altın Orda Devleti zamanında teşekkül etmiştir. Fakat Urmançı, destanın daha erken bir devirde de teşekkül etmiş olabileceğini de ilave eder.³² Mirkasım Gosmanov’a göre ise Tülek Destanı “Cayık-İdil-Güney Ural” üçgeninde yaşayan ve eski Kıpçak dili konuşan boyların ve onların varisleri olan akraba boyların (Tatar-Başkurt-Nogay) ortak mirası

³⁰Fatih Urmançı, **Tatar Destanları I-II**, Türkiye Türkçesine Akt. Vedat Kartalcık,-Caner Kerimoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

³¹Раиф Мәрданов, **Түләк Китабы**, Милли Китап Нәшрияты, Казан, 2008.

³²Фатих Урманчә, **Татар Халык Ижаты**, Мәгариф Нәшрияты Казан, 2005, s.215.

olduğunu söyler. Ona göre Tülek Destanı'nın teşekkül zamanı, XIII. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyılın sonuna kadarki dönem olarak tahmin eder.³³ M.H. Bakirov Tülek Destanı'nın mitolojik karakterinden hareketle destanın en eski tarihî tabakasını VI. ve VIII. yüzyıllara götürür ve teşekkül zamanını Bulgar Devleti devrinde gösterir.³⁴

Destanın muhteva ve motif yapısında bulunan mitik unsurlar, destanın ilk şekillendiği devrin mitolojik devir olduğunu bize göstermektedir. Diğer taraftan farklı yüzyıllarda oluşan tarihî tabakaların etkisiyle yeni unsurların da ilave edildiğini söylemek mümkündür. Destanın yayılma alanlarında rastlanan ve bazı araştırmacılar tarafından kahramanlık masalı olarak nitelendirilen anlatımlarla benzerliği de dikkati çekmektedir. Zira bu tür anlatımlarda kahramanın evliliği ve olağanüstü varlıklarla mücadelesi esastır.³⁵ Destanda kahramanın sevgilisi için yer altı âlemine seyahat etmesi, kahramanlık masalı/arkaik destan metinlerindeki epizot ve motif örgüsünü hatırlatmaktadır. Dolayısıyla Tülek Destanı'nın da aynı anlatı geleneği içinde teşekkül ettiğini, birtakım arkaik unsurları bünyesinde barındırdığını söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat destanın genellikle yazılı gelenekte tespit edildiğini de eklemek gerekir. Böylece eski devirlere ait hatıraların yeni kültür çevresinde silindiğini veya yeni unsurlarla yeniden şekillendiğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde kahramanın saz aleti icat ederek sevgilisi için türküler söylemesi de ozanlık/âşıklık geleneği içinde gelişme gösteren âşık hikâyeleriyle arasındaki ilgiyi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu unsur da yerleşik hayatta oluşan edebiyat geleneğinin etkisi olarak yorumlanabilir. Nihayetinde destanın değişik yüzyıllara ait kültür unsurlarını barındıran, çok katmanlı bir edebî ürün olduğunu söyleyebiliriz.

Tülek Destanı'nın teşekkül ettiği coğrafya hakkında da şunları söyleyebiliriz: Destanın ortaya çıktığı coğrafyayı bize tam olarak gösteren bir kaynak elimizde mevcut değildir. Fakat destanda geçen bazı anahtar kelimelerden yola çıkarak destanın ortaya çıktığı coğrafi bölgeyi tespit edebiliriz. Tülek Destanı'nda geçen Cayık (Yayık) ırmağının diğer bir adı da Ural'dır. Bu ırmak Ural Dağları'nın bittiği yerin güneyinden doğar ve güneybatı yönünde ilerleyerek Kazakistan'ın Gurjev kasabası yakınında Hazar denizine dökülür. Bugün Rusya ve Kazakistan topraklarından geçer.

³³Марсэль Хээрнасович Бакиров, **Татар Фолклоры**, Мэгариф Нэшрияты Казан, 2008, s.200.

³⁴ Age, s.205.

³⁵ Viktor Maksimoviç Jirmunskiy, **Türk Kahramanlık Destanları (I-II. Bölüm)**, (Çev. M. İsmail-H. Arslan Erol), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Destanın diğer varyantlarında Asılı göl ve Dim ırmağına rastlanır. İki de bugün Başkurdistan sınırları içerisindedir.

Destan kahramanı Tülek'in hasretini çektiği memleketi olarak zikredilen Balkan Dağı, Hazar denizi kıyısında, Amuderya ırmağının eski yatağı olan zboy'un denize ulaştığı yerin kuzeyinde bulunan sıradağların adıdır. Bu dağlara "Büyük Balhan" denir. Bunun güneyinde bulunan ve sıra dağlardan büsbütün ayrı duran başka bir dağa da Kk Balhan denir. Balkan dağı adına Kazak-Kırgızlarla Başkurt folklorunda da rastlanır. Bu uluslar gerek Türkmen Balkan'ından, gerek Osmanlı Balkan'ından çok uzaklarda yaşayan Türklerdir. Diğer taraftan Başkurt lkesinde, Ural Dağlarının orta bölgesinde, Dim ırmağından sekiz kilometre ve Ufa şehrinden on altı kilometre uzaklıkta Balkan adını taşıyan bir dağ vardır. Abdülkadir İnan'a göre Tülek Destanı bu dağ etrafında söylenmiş bir efsanedir.³⁶ Bu ipuçlarından yola çıkararak destanın teşekkül ettiği coğrafyayı, Cayık ve Dim ırmağını içine alan bölge olarak gösterebiliriz.

³⁶Abdlkadir İnan, "Tarihte ve Folklorunda Balkan", **Makaleler ve İncelemeler**, cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.619-620.

II. BÖLÜM
TÜLEK DESTANI'NIN TAHLİLİ

A. Tülek Destanı'nın Olay Örgüsü:

Tülek Destanı'nın olay örgüsüne geçmeden önce, destandaki şahıs kadrösünün genel özelliklerini şu şekilde gösterebiliriz:

Tülek: Destanın merkezî kahramanıdır. Baçman Han'ın altmış yiğit yoldaşından altmış birincisi olan yiğittir. Sarı Mirkasık Bey'in tek oğludur. Tülek gönlü temiz, Allah'a yakındır. Yakışıklı, boylu poslu bir yiğit olarak tasvir edilir. İçine düştüğü müşkül durumlardan Hızır Aleyhisselam'ın öğrettiği İsm-i Âzam duası sayesinde kurtulur. Su altı âleminde yaşayan Susulu'yu derin bir aşkla sever. Allah'ın yardımıyla ozanlık sanatını kazanır ve çevresindekileri etkiler.

Susulu: Destanın başkahramanı Tülek'in sevgilisidir. Su altı âleminin padişahı olan Çaçdar Han'ın kızıdır. İnce boylu, narin yapılı ve gayet güzel bir peri kızı olarak tasvir edilir. Destanda Tülek'ten sonraki en önemli kahramandır.

Çaçdar Han: Su altı âleminin padişahıdır. Susulu'nun babasıdır. Destanda su altı âleminde büyük bir sarayı, cinleri ve perileri olan bir han olarak tasvir edilir. Destanın olumlu tiplerindedir.

Altmış Yiğit: Baçman Han'ın yoldaşları olan yiğitlerdir. Destan kahramanı Tülek'e düşmandırlar. Tülek'i kıskanırlar ve onu öldürmek isterler. Destanın genel itibarıyla tek olumsuz tipleridir.

Hızır: Destanda Tülek'e yardım eden olağanüstü yardımcı kahraman tipidir. Tülek uyurken onun rüyasına girerek, altmış yiğidin ona yaptığı hain plânı haber verir ve ne zaman zor bir duruma düşerse okumasını öğütlediği İsm-i Âzam duasını öğretir. Destandaki Hızır tipi, kahramana zor durumlarda ve felaketlerde yardımcılık işlevi görür. Türk destanlarında ve efsanelerinde kahramanlar, Hızır'ın öğrettiği dualar sayesinde tehlikelerden korunup bizzat gelmesine de gerek kalmadan selamete ulaşırlar.³⁷ Burada aynı hadise vuku bulur.

Baçman Han: Yeryüzü âleminin padişahıdır. Tülek ile beraber altmış bir yiğit yoldaşı vardır. Malı, mülkü, parası çoktur. Avlanmaktan hoşlanır. Baçman Han destanda çok fazla işlenmeyen tiplerden biridir.

³⁷ Ahmet Yaşar Ocak, **İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü**, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2007, s.113.

Sarı Mirkasık Bey: Destan başkahramanının babasıdır. Destanda sadece ismi zikredilir. Altın tahtta oturduğu, seyrek sakal uzattığı şeklinde tasvir edilen Sarı Mirkasık Bey'in olay örgüsünde hiçbir rolü yoktur.

Periler, Devler, Cinler: Yer altı âleminin padişahı Çaçdar Han'ın hizmetçileri, yardımcılarıdır.

Tülek Destanı'nda, yeryüzü kahramanı Tülek'in, Baçman Han'ın maiyetinde bulunan altmış yiğit ile aralarının açılması, atı ve kuşuyla beraber bir göl kenarına gelmesi, orada yer altı âleminin padişahı Çaçdar Han'ın kızı Susulu'ya âşık olması, onu kendisiyle evlenmeye mecbur etmesi ve yer altı âlemine gitmesi, orada mutlu mesut yaşarken kendi memleketi Balkan dağını özlemesi ve yer üstü âlemine çıkması hikâye edilir. Ana hatlarıyla bu şekilde bir çerçeveye oturtulan destanın olay örgüsünü şu şekilde gösterebiliriz:

I. Baçman Han, malı mülkü bol, yurdu torağı geniş olan bir handır. Maiyetinde altmış yiğit yoldaşı vardır. Altmış birinci yiğit, Sarı Mirkasık Bey'in oğlu Tülek'tir. Baçman Han, Tülek'i kendi yanına alır.

II. Bir gün Baçman Han yiğitleriyle ava çıkar. Bütün kuşları Tülek'in kuşu Ak Yabalak yakalar. Hanın diğer yiğitleri hiçbir şey yakalayamaz. Tülek yakaladıklarını Baçman Han'a verir. Altmış yiğit, Tülek'in bu üstünlüğünü kıskanır ve Tülek'i bıçaklayıp öldürmek isterler.

III. Altmış yiğit, kahraman Tülek'in atının yürüyememesi için plan kurar. O gece altmış yiğit, Tülek'in atı olan Akbüzçe Yilyitmez'in toynağına sivri demir çivi sokar. Tülek uyuduğu için bu durumdan haberdar değildir.

IV. Tülek uyurken rüyasına Hızır girer. Altmış yiğidin kendisine düşmanlık ettiğini, atının ayağına sivri demir çivi vurduklarını Tülek'e haber verir ve ona İsm-i Âzam duasını öğretir. Bu duayı okuduğu takdirde, atının ayağındaki çivilerin düşeceğini, atının iyileşeceğini söyler ve ne vakit zor bir duruma düşerse bu duayı okumasını tembihler.

V. Tülek sabah uyanır ve Hızır'ın öğrettiği İsm-i Âzam duasını okuyup üfler. O vakit atının ayaklarındaki çiviler düşer, atı iyileşir. Tülek, bu durumu hiç kimseye söylemez.

VI. Sabah olunca, bütün yiğitler atlanır. Tülek'in bir göle bakmaya gittiğini gören altmış yiğit şaşırır. Tülek'in ölmesi gerektiği kararında anlaşılan altmış yiğit, üç yiğidin Tülek'in atının dizginlerini tutup, birinin atı kamçılıyarak, Tülek'i taşa, ağaca çarptırarak öldürme planını yaparlar.

VII. Üç yiğit planı uygular ve ikisi atın dizginini çıkarır. Diğer yiğit, atı kamçılar. Tülek'in atı Akbüzçe Yilyitmez koşmaya başlar. Yedinci gün sabah doğarken büyük bir gölün yanında durur. Tülek nereye geldiğini bilmez.

VIII. O vakit Tülek atının durduğu yerde bir kız görür. Hemen kıza âşık olur. O kız su altı âleminin padişahı Çaçdar Han'ın kızıdır. Tülek atından iner, kızın yanına gelir. Kıza selam verir. Kız dönüp Tülek'e bakar.

IX. Kız, Tülek'i görür ve ona âşık olur. Tülek'in yanına gideceğinden korkarak, Tülek'i aldatıp oyalamaya karar verir.

X. Tülek kıza "ay gibi güzel yüzüne" âşık olduğunu, kendisine adını söylemesini ister. Kız ise kendi yurdunun zor bir yer olduğunu, onun orada hasta olup öleceğini, dönüp gitmesini söyler. Tülek, kuşundan, atından, anasından, babasından dahi vazgeçeceğini, adını söylemesini ve kendisiyle evlenmek istediğini dile getirir. Susulu, onun buradan gitmesi karşılığında altın tarak, yüzük, al ayna gibi hediyeler vermeyi teklif eder. Tülek, kızın teklifini kabul etmez, onunla evlenmek istediğini tekrarlar. Bunun üzerine Susulu, yanına beş kişi geliyor diyerek Tülek'i aldatır ve suya dalar.

XI. Kızın altı karış saçı suya girmez. Tülek kızın saçını yakalayarak bileğine dolar. Kız sudan çıkıncaya kadar kızın saçını bırakmaz.

XII. Bir süre sonra ayın ve güneşin görünmediği, bir taş sarayın olduğu, önünde sütten ve baldan ırmakların aktığı sihirli bir yere çıkar. Susulu, "Yiğit artık ben senin oldum, sen benim oldun" der. Saraya girip, yatak hazırlayacağını, sonra gelip onu alacağını söyleyerek, Tülek'e saçını bırakması için yalvarır. Tülek önce kabul etmese de daha sonra kızın saçını bırakır.

XIII. Kız saraya girer ve sarayın kapısını kilitler, penceresini kapatır. Üç gün üç gece saraydan dışarıya çıkmaz. Dördüncü gün Tülek sabredemez ve namaz kıldıktan sonra, Hızır'ın öğrettiği İsm-i Âzam duasını okur. Kızın yurdunun, halkının helak olması için beddua eder. Duası kabul olur. Bütün yurt mahvolur. Üç gün üç gece havanın sıcaklığı artar. Sütten ve baldan akan ırmaklar kurur, yiyecek içecek hiçbir şey kalmaz. Bütün halk ölü gibi yatar.

XIV. Sarayda bulunan Susulu'nun maiyetindeki peri yüzü hizmetçi kırk kız, bu felaketin Tülek'ten geldiğini anlayarak su altı âleminin padişahı Çaçdar Han'a haber verirler. Çaçdar Han, bu duruma çok öfkelenir. Kızının saraydan dışarıya çıkmasını, yiğitten özür dilemesini emreder ve kızının yanına birini gönderir.

XV. Susulu, babası Çaçdar Han'ın sözünü dinler. Sarayın kapısını penceresini açar. Tenine gün ışığı vurunca ölecek gibi olur. Tülek saraya girerek kızın saçından yakalar. Susulu'nun aklı başına geldiği zaman, Tülek'ten af diler ve babasının kendisini kocalığa almaya izin verdiğini söyler. Susulu, sıcağın yurdunun mahvolduğunu, bu sıkıntıyı bertaraf edecek duayı okuması için yiğide yalvarır.

XVI. Tülek, İsm-i Âzam duasını okur. Sıcaklık çekilip, serin bir yel eser. Bal ve süt ırmakları tekrar akmaya başlar. Su altı âlemi, eski hâline döner.

XVII. Tülek ile Susulu bu sihirli dünyada mutlu mesut yaşamaya başlarlar. Kız her sabah yer üstüne çıkıp, süslenip gelmesi için Tülek'ten izin ister. Tülek kıza izin verir. Daha sonra Tülek, kıza yer üstünde atını, kuşunu görüp görmediğini sorar. Kız gördüğünü söyler. Tülek kızdan atını ve kuşunu alıp gelmesini ister. Kız bu dileği yapmaya gücünün yetmeyeceğini, kendisinin Hak Teâlâ'ya dua etmesini öğütler.

XVIII. Tülek, İsm-i Âzam duasını okur, Hak Teâlâ'ya atını ve kuşunu yanına getirmesi için yalvarır. Sabah olduğunda atı Akbüzçe Yilyitmez ve kuşu Ak Yabalak, Tülek'in yaşadığı sihirli dünyaya gelir.

XIX. Bir zaman sonra kahraman Tülek, kızın aşkından hasta olur, sararıp solar. Kız, yiğidin kendi hâlini görsün diye Tülek'e ayna verir. Tülek aynaya baktığı vakit, hasta olduğunu görür. Kendisine "ürteke" adında üç sazın birleşiminden meydana gelen bir müzik aleti icat eder. İsm-i Âzam duasını okur. Hak Teâlâ'ya kendisine ozanlık sanatını vermesi için yalvarır. Duası kabul olur. Tülek, sazıyla türküler söylemeye başlar. Bütün periler, cinler, hayvanlar kendisini dinlemeye gelir. Gece gündüz Tülek'in yanından ayrılmazlar.

XX. Tülek, yer üstünü, insanoğlunu, memleketini ve ailesini özler. Susulu, Allah'ın ayrılanları kavuşturacağını söyleyerek Tülek'i avutur. Sabah olunca, bir altın tahtı olan Balkan dağı sarayın önünde durur. Tülek Allah'a şükreder ve kendi yurdu olan Balkan dağı üzerine türküler terennüm eder.

XXI. Çaçdar Han, Tülek'in türkülerini, ozanlığını merak eder. Tülek'i yanına getirmesi için, perilerini gönderir. Periler, Tülek'i almaya gelince, Susulu Tülek'e Allah'ın canlı kıldığı sazını almayıp, sazın bir suretiyle gitmesini, babasının onu alabileceğini söyler. Tülek, kızın dediğini yapar.

XXII. Tülek, Çaçdar Han'ın yaşadığı yere yaklaşınca, türkü söylemeye başlar. Çaçdar Han bunu duyunca, tahtta kel hizmetkârını kendi yerine oturtup, Tülek'i karşılamaya gider. Kız, babasının hilesini söylediği için, Tülek gelenin Çaçdar Han olduğunu, tahtta oturanın kel hizmetkârın olduğunu söyler. Çaçdar Han, bu hileyi anlamasından dolayı Tülek'in akıllı bir kişi olduğu kanâatine varır ve ondan etkilenir.

XXIII. Tülek, Çaçdar Han'ın sarayında kırk gün kırk gece kalır. Daha sonra, sevgilisi Susılu'yu, Balkan dağına özler. Çaçdar Han, perilerine, devlerine Tülek'in dağına getirmelerini emreder. Hak Teâlâ, Balkan dağına ortadan kaybeder. Devler, periler sarayın yanındaki Balkan dağına bulamazlar. Ulu dağlardan birisini Tülek'in yanına getirirler.

XXIV. Tülek, getirilen dağı, kendi dağı olan Balkan dağı olmadığını söyler. Çaçdar Han, Tülek'in hâline üzülür, Tülek'i yanında zorla tutamayacağını anlar. Tülek ile Susılu'yu yeryüzüne çıkarır. Tülek ile Susılu ölünceye kadar Balkan dağında mutlu bir şekilde yaşarlar.

B.Tülek Destanı'nın Dil Özellikleri:

Tatar Türkçesi, Türk dilinin Kıpçak grubu içerisinde yer alır. Bugün Rusçayla birlikte Tataristan Muhtar Cumhuriyeti'nin resmî dilidir ve Tataristan'da, Batı Sibirya'da, Astırhan'da ve Rusya'nın diğer bölgelerinde yaşayan Tatar Türklerinin edebî dili olarak kullanılmaktadır.

Bugünkü Tatar Türkçesinde üç ağız vardır. 1. Orta (Kazan) ağızı, 2. Batı ağızı (Mişer), 3. Doğu ağızı (Sibirya Tatarları). Fakat Astırhan, Kasımov, Tepter ve Ural ağızları gibi karışık ağızlar da mevcuttur. Tatar Türkçesinde edebî dil, Orta (Kazan) ağızına dayanır.³⁸ Mustafa Öner de Tatar Türkçesi ağızlarını ayrıntılı bir şekilde gösterir:

Orta Diyalekt: Kama, Norlat, Mamadış, Baltaç, Döbyaz, Etne, Kazan ardı Kreşinleri ağızları, Minzele, Kasıym, Nokrat, Glazov, Udmurt ve Mari cumhuriyetleri, Perm, Sverdlovsk ve Kuybişev illkeleri Tatar ağızlan.

Batı (Mişer) Diyalekti: Sergaç, Çıstay, Çüprele, Melekes, Hvalin, Temnikov, Lembre, Kuznetsk, Mordva-Karatay ağızlan.

³⁸Nicholas Poppe, **Tatar Manual Descriptive Grammar and Texts with A Tatar-English Glossary**, Indiana University Publications, 1963, s. 3.

Doğu (Sibirya) Diyalekti: Batı Sibirya'daki Tümen. Omsk ve Novosibirsk ülkelerinde konuşulan Tobol-irtiş, Baraba, Tomsk ağızları.³⁹

Orta ağız konuşanların büyük çoğunluğu Tataristan, Başkurdistan, Mari, Udmurt ve Çuvaş Özerk Cumhuriyetleri ile Rusya Federasyonu'na bağlı Kirov, Ryazan, Perm, Sverdlovsk, Çilebi gibi bölgelerde yaşamaktadırlar. Batı (Mişer) ağızını konuşanlar ise; Gorkiy, Ulyanovsk, Penza, Saratov, Kuybisev, Volgograd, Orenburg bölgeleriyle Tataristan ve Başkurdistan'ın çeşitli yerlerinde bulunmaktadırlar. Doğu ağızını konuşanlar da Batı Sibirya'da Tümen, Omsk ve Novosibirsk gibi yerlerde yaşamaktadırlar.⁴⁰

Tatar Türkçesinde 22 ünsüz ile 9 ünlüye karşılık gelen 31 işaret vardır; bu sayıya Rusçaya ait olan ts, şç, yu, ya gibi çift sesli harfler dâhil edilmemiştir. Tatar Türkçesindeki 9 ünlüden a, u, ü, ı ve i sesleri Türkiye Türkçesindeki gibi telaffuz edilir. Türkiye Türkçesindeki 8 ünlüden farklı olarak Tatar Türkçesinde bir de açık e ünlüsü mevcuttur. Türkiye Türkçesindeki e sesinden daha açık ve geniş söylenir. Tatar Türkçesinin asıl farklı ünlüleri, destan metninde transkripsiyon gereği ü ve ũ olarak gösterdiğimiz ünlülerdir. Bu sesler Türkiye Türkçesindeki o ve ö seslerinden daha dar ve kısadır; ũ harfi o-u-ı arasında, ũ harfi ö-ü-i arasında bir sesi gösterir. Bunlardan başka Tatar Türkçesinde bizdeki i sesi ile aynı ses değerine sahip olan i sesinin dışında, kısa ve dar bir i sesi daha vardır. Bu ses daha çok ı sesine yaklaşır. Bu ses, destan metninde e harfi ile gösterilmiş ve transkripsiyonda ĩ işareti ile belirtilmiştir. Tatar Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olan ünsüzler dört tanedir: h, ñ, v, ğ. Bunlardan h sesi, gırtlaktan çıkarılan hırıltılı h'dir. ñ ise Anadolu'da sık rastlanan nazal n sesidir. Tatar Türkçesindeki v sesi, Türkiye Türkçesindeki gibi dişler değiştirilerek çıkarılmaz; iki dudak arasından çıkarılır. ğ sesi de Türkiye Türkçesinden daha vurgulu telaffuz edilir.

Tatar Türkçesinin başlıca özellikleri ve incelediğimiz Tülek Destanı'ndaki örnekleri şöyledir:

1. Tatar Türkçesinde o ve ö gibi geniş-yuvarlak ünlü yoktur. Tatar Türkçesinde, biri diğerinden daha dar telaffuz edilen iki u ve iki ü ünlüsü

³⁹ Mustafa Öner, Tatar Türkçesi, **Türk Lehçelerinin Grameri**, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 683.

⁴⁰ Ercan Alkaya, "Sibirya Tatar Türkleri ve Dilleri", **Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/7 Fall 2008, s. 7.

bulunmaktadır. Bu bakımdan Türkiye Türkçesindeki o ve ö sesleri Tatar Türkçesinde u ve ü'ye dönüşür.

Altmış birinçî Mirkasık Biy ugılı Tülek atlıg idi. (T6)

Un ay tûgel kütergen, (T126)

Kürmeymüsen, bay ugli? (T161)

Ay yüzñdin bir üpmey, (T175)

Dürtinçi kün irte namazın kılğandin süñ, (T186)

mısralarında ugılı/oğlu yula/yola, un/on, kürmeymüsen/görmüyor musun, üpmey/öpmeden, dürtinçî/dördüncü kelimeleri bu özelliğe örnektir.

2.Türkiye Türkçesindeki u sesi, Tatar Türkçesinde ü (o-u-ı arası kısa ünlü); ü sesi ise ũ (ö-ü-i arası kısa ünlü) olur. Biz metnimizde bu sesleri ü ve ũ olarak gösterdik:

ũç kũn-tũñ Tülek anda kaldı; (T186)

Atı, kũşı Tülek'nñ kürdiler irse, atı silkindi, küşı kagndı (T305)

Tülek bu işnñ bilmedi, ũzi ũykıda idi (T20)

Cũmle buyım senñdir (T181)

Saçınñ ũzınlıkı altmış karış bar idi. (T45)

cümlelerindeki ũç kũn /üç gün, küşı/kuşu, ũykıda/uykuda, cũmle/cümle ũzınlıkı/ uzunluğu kelimeleri bu özelliğe örnek gösterebiliriz.

3.Tatar Türkçesinde, gerek Türkçe asıllı gerekse başka dillerden alınma kelimelerin ilk hecesinde bulunan e sesleri i'ye dönüşür.

Tülek'nñ mñngen atın Akbüzçe Yilyitmez dirler idi. (T17)

Ul segat Tülek atı tuktagan yirde bir kız kürdi, (T41)

Her kım kiçe kũndiz Tülek katından kitmes buldılar. (T330)

Çaçdar han padişah kızındin yıraklığı yidi kũn-tũñlik yulda idi. (T399)

cümlelerindeki dirler/derler, yirde/yerde, kiçe/gece, yidi/yedi kelimeleri bu özelliğe örnek gösterilebilir.

4. Türkiye Türkçesindeki birinci hecedeki o, ö, u, ü seslerini takip eden u, ü sesleri Tatar yazı dilinde ı, i olur:

Dürtinçi kün ırte namazın kılğandin sün, (T186)

Üç künden sün türdılar, mal- tevarların karadılar: (T248)

Altın iyeri üstinde, yabalak iyer kaşında kürindî, (T301)

Cümlelerindeki dürtinçi/dördüncü, türdılar/durdular, üstinde/üstünde, kürindî/göründü örneklerinde olduğu gibi.

5. Türkçe asıllı kelimelerin başındaki bütün g sesleri, Tatar Türkçesinde k sesine dönüşür:

Baçman Han'ga kiltirir irdiler. (T9)

Tüş içinde Hızır Galeyhisselam keldi, (T21)

Tülek birle kızını kündin-kün mehebbetleri artıgrak buldı. (T250)

Tülek'nî kürdi, ah kılıp eydi: (T48)

Bu süz birle yigitniñ künilin avıtdı. (T350)

cümlelerindeki kiltirir/getirir, keldi/geldi, kündin kün/günden güne, kürdi/gördü, künilin/gönlünü örnekleri bu özelliği belirtmektedir.

6. Türkiye Türkçesinde kelime başlarındaki “d” sesi Tatar Türkçesinde “t” şeklindedir:

Barındin biyik Balkan tav; (T457)

Türür munda Tülegim, (T453)

Atıñ tuyagına ütkin timir kadak sukdılar. (T23)

Ĥak Tegale'din ĥacet tileyin, (T238)

Kız tüymadı. (T45)

cümlelerindeki tav/dağ, turır/durur, timir/demir, tileyin/dileyeyim, tüymadı/duymadı örnekleri bu özelliği gösterir.

Bu kuralda bazı istisnalar mevcuttur:

Dürt tarafından akkan su deryası tamam kürıdılar, (T193)

7. Türkiye Türkçesinde kelime başlarındaki “b” sesi birkaç kelimedede “m” sesine dönüşmüştür:

Tülek'nin mingen atın Akbüzçe Yilyitmez dirler idi. (T17)

Muyını üzın tırna alğan, (T95)
Men de senlik tügılmen, (T106), (T123)

cümlelerinde yer alan mingen/bindiği, muyını/boynu, men/ben örneklerinde olduğu gibi.

8. Türkiye Türkçesindeki “varmak, vermek, var” kelimelerindeki v” sesi, Tatar Türkçesinde b’dir:

Baçman Hın birlen Çaçdar Hın digen hanlar bar irmiş. (T2)
Bizler üç yigıt baralım, (T33)
Yene uşbu ürtekege can birgıl, (T323)

cümlelerindeki bar/var, baralım/varalım, birgıl/ver örnekleri bu özelliği belirtmektedir.

9. Arapçadan alınma kelimelerde bulunan ve Türkiye Türkçesinde kaybolan ayın sesi, Tatar Türkçesinde ğ olmuştur:

Tülek’ke kız anda gaşık buldı, (T51)
İmdı menim gayibimni kiçirgıl (T232)
Ey yigıt, gakılın kitdimi? (T347)
Ul segat Tülek atı tuktağan yirde bir kız kürdi, (T41)
İsimi eg’zam dugasın ukıdı, (T187)

cümlelerinde geçen gaşık/âşık, gayibimni/ayıbımı, gakılın/aklın, segat/saat, dugasın/duasını örneklerinde olduğu gibi.

10. İstanbul Türkçesinde n’ye dönmüş bulunan n’ler Tatar Türkçesinde korunmuştur:

Ey ugılım, altmış yigıt, seña düşmanlık kılıp, (T22)
Ay yüzündin bir üpmey, (T175)
Yigıtniñ küñilın bu süz ile aldı. (T221)

cümlelerinde geçen seña/sana, yüzündin/yüzünden, yigıtniñ/yiğidin, küñilın/gönlünü, kelimeleri bu özelliğe örnek gösterebiliriz.

11. Türkiye Türkçesinde iki ünlü arasında kalan ince ”k” sesi Tatar Türkçesinde “g” sesine, kalın ”k“ sesi “ğ” sesine döner:

Nîdîr senîñ tülegîñ, (T146)
Tışkarı çığıp, meclis kırda buldı. (T332)
İşikdegî taz çura, (T421)

cümlelerinde yer alan tilegin/tileğın, çığıp/çıkıp, işikdegi/eşikteki kelimeler, bu özelliğē örnek gösterilebilir.

C. Tülek Destanı'nın Üslûp Özellikleri:

Tülek Destanı, yapı olarak karışık olmayan birkaç olayın sıralanmasıyla oluşmuştur. Bütün halk edebiyatı ürünlerinde olduğu gibi, Tülek Destanı'nda da yalın bir dil kullanılmıştır. Genellikle kısa cümlelerden oluşur. Olaylar uzun benzetme ve tasvirlerle başvurulmadan anlatılmıştır. Eserde konuşma diline dayanan bir hikâye tekniğı hâkimdir. Destan, manzum ve mensur tahkiyeli türlerde olduğu gibi giriş, gelişme, sonuç bölümlerini ihtivâ eder. Destanın giriş, gelişme ve sonuç bölümlerini şu şekilde verebiliriz:

Giriş bölümü, Baçman Han ve Tülek adlı destan karakterlerinin tanıtılmasıyla başlar. Daha sonra Tülek ile Baçman Han'ın altmış yiğidi arasında cereyan eden olay sahneleriyle devam eder. Baçman Han yiğitleriyle ava çıkar. Avda Tülek'in kuşu üstün gelir ve altmış yiğit Tülek'e düşman olur. Bu düşmanlık neticesinde Tülek'i öldürmek için harekete geçerler. Fakat Tülek'in rüyasına Hızır girer. Onun öğrettiğı dua vasıtasıyla Tülek ilk tuzaktan kurtulur. Fakat altmış yiğidin ikinci planları neticesinde Tülek bir göl kenarına gelir. Buraya kadar gelişen olaylar, destanın giriş bölümünü oluşturur.

Gelişme bölümünde olaylar şu şekildedir: Tülek bir göl kenarına gelir ve orada su altı âleminin padişahı Çaçdar Han'ın kızı Susılu'ya âşık olur. Susılu, öncesinde yiğidi kendinden uzaklaştırmak istese de bunda muvaffak olamaz ve Tülek'e âşık olur. Tülek kızın yaptığı oyuna rağmen yer altı âlemine iner. Burada Tülek'in okuduğı dua neticesinde yer altı âlemi perişan olur. Tülek İsm-i Âzam duası sayesinde meydana gelen bütün felaketleri düzeltir. Bundan sonra Tülek'in atının ve kuşunun yer altı âlemine gelmesi, ozanlık hüviyetini kazanması ve kendi dağı olan Balkan dağının yer altı âleminde yükselmesi olan olaylar zinciri takip eder. Daha sonra Çaçdar Han, Tülek'i ozanlığını dinlemek için yanına çağırır. Tülek burada kendisini karşılamaya gelenin Çaçdar Han olduğunu, tahtta oturanın kel hizmetkârı olduğunu anlar ve Çaçdar Han'ı etkiler. Tülek burada kırk gün kırk gece kalır.

Sonuç bölümünde Tülek, yurdunu, Susılı'yu, Balkan dağını özler. Çaçdar Han devlerine, perilerine Balkan dağını getirmelerini emreder. Fakat devler başka bir dağ getirirler. Tülek'in duyduğu hasrete dayanamayan Çaçdar Han, Tülek ile Susılı'yu yer üstüne çıkarır. Tülek ile Susılı ölünceye kadar Balkan dağında mutlu bir şekilde yaşarlar ve burada vefat ederler. Destan olumlu bir şekilde sona erer.

Tülek Destanı, muhtevasında birtakım mitolojik hususiyetler barındıran aşk konulu bir destandır. Destandaki olayların gelişimi ve kahramanların özelliklerinde olağanüstü unsurlar mevcuttur. Bu bakımdan destanın üslubu bu hususiyetler etrafında şekillenir.

Tülek Destanı, aşk konulu bir destan olması sebebiyle, kahramanlık destanlarındaki savaş sahnelerinden ve geriliminden mahrumdur. Tülek'in destandaki aksiyoner rolü, epik kahramanların tersine bir sefer yolculuğu değildir. O, başka bir âleme yolculuğa, su perisi Susılı'ya duyduğu derin bir aşk yüzünden çıkar. Ve burada kahramanlık destanlarındaki savaş sahneleri görülmez. Destan, aşk ve vatan hasretini aksettiren sade, samimi ve acıca lirik bir üsluba sahiptir. Tülek ile Susılı'nun arasındaki diyaloglarda ve söylenen şiirlerde lirizm ağır basmaktadır.

Destanın mensur kısımları, olay geçişlerini ve hareketleri açıklayıcı, kısa, samimi ve anlaşılır nitelikteki cümlelerden kurulmuştur. Destanda yabancı kelimelerle dolu, anlaşılması güç ifadeler yer almaz. Destanda yer alan yabancı kelimelerin ekseriyeti, İslamî kavram ve terimlerdir. Metindeki yabancı asıllı kelimelerin birçoğu Tatar Türklerinin sözlü edebiyat ve konuşma dilinde yaygın olarak kullanılır. Manzum ve mensur tahkiye geleneğinin bir hususiyeti olarak, kahramanların konuşmalarının nazım tarzında diyalogla meydana getirilmesi, destanın anlatımına dramatik açıdan bir zenginlik katar. Öte yandan, destanda manzum diyalogların yanında mensur diyaloglar da mevcuttur.

Destanda olaylar üçüncü şahsın ağzından hikâye edilir. Olayların anlatım biçimi monolog ve diyaloglar hâlinindedir. Kahramanların mensur ve manzum diyalogları, ifadeye güç kazandırır. Destandaki diyalogların ekseriyeti manzum diyaloglardır. Fakat mensur diyaloglar da fazladır. Tülek ile Susılı arasında geçen mensur diyaloglara bir örnek gösterebiliriz:

Andan kız Tülek'ke eytdi:

- İmdî menim gayibimnî kiçirgîl !- tip güzîrler tîledî, eydi: Ey yigît, ũşbu İssilikten ħelîmîz müşkil buldı, imdi ħak Tegale'din ũtinîp, sîz

düga kılsañız, âmin disek, Hâk Tegale şayet gafu kılıp, bu miñnetni kitergey! tip, kız Tülek'niñ ayagına tüşdi, ütindî, Tülek anda kızga eytdi:

- Ey canım meħebbeti, bir segat sen sabır kılıp ultırıl, men ħelvet yirge barıp, Hâk Tegale'din ħacet tileyin, sen hem tilekde bulgaysen, - tidi.
(T231- 239)

Olayları tasvir eden bu tür mensur diyaloglar, destanın sonuna kadar devam eder: (T252, T260, T343 vd.)

Tülek Destanı'nda, üslûbu güzelleştiren bir dizi söz sanatı kullanılmıştır: Mübalağa, benzetme, tezat, unvan ve sıfatlar gibi. Bu sanatlardan olan mübalağalı ifadeler görülmesi, destânî eserlerde rastlanan bir üslûp hususiyetidir. Mesela, kahraman Tülek'in atı Akbüzçe Yilyitmez'in sıradan bir at olmadığı, mübalağalı ifadelerle tasvir edilir:

Aylık yirni bir baskan,

Yıllık yulni bir baskan,

Küyırığı-yalı taralgan,

Dürt ayagın bir algan,

Argımakımdan bizeyin (T111- 115)

Tülek Destanı'nda mübalağa sanatından kahramanların olağanüstü vasıfları ifade edilmesinin yanında, başka durumlarda da yararlanılır. Mesela, Tülek'in dağı olarak zikredilen Balkan dağı, mübalağa sanatından istifade edilerek tasvir edilir (T377- 396, T456- 475).

Kahramanların olağanüstü şahsiyetlerinin anlatımında da mübalağa sanatından yararlanılmıştır. Mesela, Tülek, Hızır'ın öğrettiği İsm-i Âzam duası vasıtasıyla olağanüstü bir kabiliyet kazanır. Karşılaştığı müşkül durumlardan okuduğu bu dua sayesinde kurtulur, dileğini bu duanın yardımıyla gerçekleştirir. Mesela, Susılu'nun saçından tutarak yer altı âlemine giden Tülek, Susılu'nun yatak sereyim vaadine kanıp, kızın saçını bırakır. Susılu, saraya gider ve üç gün üç gece saraydan dışarıya çıkmaz. Bunun üzerine kahraman Tülek, dördüncü gün İsm-i Âzam duasını okur, Hak Teâlâ'dan bütün halkın perişan olmasını, yer altı âleminin helak olmasını diler. Daha sonra gelişen olayları destancı şöyle tasvir eder: “Ul segat düğası müstecab bulıp, üç kün-tün hava ıssılıkı

kaynar buldı, ul saraynıñ yanındin akkan bal deryası, sŭt deryası, dŭrt tarafıdan akkan su deryası tamam kurıdılar, hiçbir içim su kalmadı, takatsız buldılar, barçası yatıp űlgŭ tik (T192-195)”.

Destanda űslŭbu anlatım gŭcŭ bakımından zenginleştiren diğer bir unsur da sıfat ve unvanlardır. Kahramanların, atların, coğrafi çevrenin tasvirinde sayı ve nitelik sıfatlardan sıkça faydalanılmıştır.

Sayı sıfatları:

Altmış birinçĭ Mirkasık Biy ugılı Tŭlek atlığ idĭ (T6)

Dŭrt tarafıdan akkan su deryası tamam kurıdılar (T193)

Sefer kıldık yŭz kĭři, cŭgen suydı űç kĭři (T72-73)

Kırık kŭn yimek-ıçmekdin tamamı birge kaldılar (T426)

İkĭ rekeğat ĥacet namazın ukıdı (T320)

Niteleme sıfatları:

Tŭlek'nĭñ kŭřı Ak Yabalak idĭ (T9)

Argımakımdan bizeyin (T115)

Altın sırgam, al yŭzĭk (T143)

Yŭrek itĭne űtkĭn timĭr kadak sukdılar (T19)

Ul segat pulat saraynıñ biyiklikĭ havaga çıkdı (T185)

Destanda űslŭba renk katan unsurlardan birisi de benzetmelerdir. Destanın manzum ve mensur kısımlarında benzetmeler, mŭbalađa sanatıyla birlikte kullanılır.

Herbĭrsin bala tik bizep yŭrtĭr idĭ (T5)

Ay tik kŭrĭklĭ yŭziĭne (T60)

Takatsız buldılar, barçası yatıp űlgŭ tik. (T195)

Kız yanıp űlgŭ tik buldı, (T214)

Maylap salgan kayışday, yılanı kŭp Balkan tav, (T460-461)

Destanda kullanılan cümle çeşitlerine şu cümleleri örnek verebiliriz:

Emir cümlesi:

Saraynıñ ışık-terezesin açsın, ul yigitni üz katıyga alsın (T210)

Barıñlar, Tülek'nıñ tavını kultiriñler (T438)

Ğaşıyk bulma, bay uğlı (T66)

Atıñ eytçi Susılu! (T77)

Soru cümlesi:

Atım sorap nidersen (T100)

Kürmeymüsen, bay uğlı (T161)

Meña ğaşıyk bulmadıñmı (T263)

Padışahlar padişahı Teñri Tegale'ni unıtdıñmı (T348)

Bu kım tavı tırır? Bu ni tav tırır (T370)

Şart cümlesi:

Üşbu İsmi eg'zam düğasin ukıp dem birir iseñ (T23)

Eger arkan ultırgan vakıtım bulmasa (T49)

Evvelinde ul yigitni üzi kabul kılmasa irdi (T207)

D.Tülek Destanı'nın Şekil Özellikleri:

Tülek Destanı, şekil bakımından manzum ve mensur karışık bir yapıya sahiptir. Destanda yer alan mensur kısımlar, manzum kısımlara nazaran daha azdır. Mensur kısımlarda olayların akışı sağlanır ve olaylar arasında bağlantı kurulur. Destancı, anlatmak istediği olayı mensur kısımlarda anlatır. Kahramanların karşılıklı konuşmaları manzum bir şekilde verilir. Fakat mensur diyaloglara da rastlanmaktadır (T252, T260, T343 vd.).

Destan metninde, yirmi altı adet şiir bulunmaktadır. Bu şiirlerin 15'i Tülek, 9'u Susılu, 2'si Çaçdar Han'ın ağızından söylenmiştir. Şiirler kahramanların ağızından diyalog, deyişme gibi tekniklerle verilir.

Kahramanlar manzum tarzdaki sözlerine “kız eytdi (T78)”, “Tülek eytdi (T89)”, “kuşag eytdi (T56)”, “kupsap eydi (T429)” gibi üçüncü şahıs tarafından söylenen kalıp ifadelerden sonra başlar.

Tülek Destanı’nda bulunan şiirler, hecenin 7’li kalıbıyla inşa edilmiştir. Fakat kafiye uyumu sağlanması için 8’li hece kalıbıyla meydana getirilmiş mısralar da mevcuttur. Mesela:

Kürikli saçım taratkan,

Tunım-buyım silatkan,

Altın tarak, al küzgi,

Müna seña bülegim! (T120)

örneğinde görüldüğü gibi.

Şiirlerde duraklar genellikle 4+3 şeklindedir. Fakat kimi yerlerde, bu kurala riayet edilmediği görülür. Destanda genellikle yarım ve tam kafiye kullanılmıştır. Mısralarda ahengi sağlamak için rediflerden ve ses tekrarlarından yararlanılmıştır.

Sonuç olarak, Tülek Destanı’nı dil, üslûp ve şekil özellikleri yönünden incelediğimizde diğer birçok Türk destanında gördüğümüz ortak özelliklere sahip olduğunu söyleyebiliriz.

E.Tülek Destanı’nın Varyantlarının Mukayesesi:

Tülek Destanı’nın Tatar Türkleri arasında beş varyantı bulunmaktadır. Bu beş varyantın tamamı el yazma nüshalardan tespit edilmiştir. Yaptığımız mukayese çalışmasına, Başkurt Türkleri arasında bulunan bir varyantı daha ilave ettik. Bu altı varyantı V₁, V₂, V₃, V₄, V₅ ve V₆ şeklinde isimlendirdik.

Yapmış olduğumuz inceleme boyunca V₁ olarak gösterdiğimiz varyant, araştırmamızın ilk bölümünde de ifade ettiğimiz gibi, meşhur tarihçi Mirkasım Gosmanov/Osmanov tarafından 1969 yılında Tataristan’ın Kama Tamagı bölgesinin Uli Karile köyünde Megfire Hasanova’dan aldığı el yazma nüshadır. Gosmanov, daha sonra metni

muhtelif cepheleriyle inceleyerek “Kavriy Kalem Ezinnen” adlı eserinde yayımlar.⁴¹ Biz de yaptığımız çalışmada bu metni esas aldık.

V₂ şeklinde gösterdiğimiz varyant, 1985 yılında Marsel Ahmetcanov tarafından Kazan şehrinde bulunmuştur. Bu varyant daha sonra 1997 yılında Marsel Ahmetcanov tarafından yayına hazırlanmış ve “Tülek bilen Susulu” adıyla neşredilmiştir.

V₃ şeklinde gösterdiğimiz varyant, 1994 yılında Tataristan’ın Etne vilayetinin Ulu Minger köyünden M.Ahmetcanov tarafından bulunan el yazma nüshadır. Bu varyantın son sayfaları eksiktir. Bu el yazmanın, XIII. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olduğu bilgisi vardır. Bu nüsha, Tülek Destanı’nın diğer el yazma nüshaları içinde en eski tarihli olan nüshadır.

V₄ şeklinde gösterdiğimiz varyant, meşhur şair Mecit Gafuri tarafından “Zayatülek birle Susulu, Başkurt Hikayesinnen” adıyla Tatar Türkçesiyle neşredilmiştir. Mecit Gafuri, bu varyantı birkaç varyantı mukayese ederek tesis etmiştir.

V₅ şeklinde gösterdiğimiz varyant, 1996 yılında Samara, Kamışlı ve Orenburg bölgelerindeki Tatar köylerine yapılan kaynak arama seferleri sırasında, Kamışlı köyünde bulunmuştur. Tataristan Milli Kütüphanesinin El Yazmalar ve Nadir Kitaplar Bölümü’nde 1761 numarasında kayıtlı olarak saklanmaktadır. 44 sayfa tutarındaki el yazmanın giriş bölümü ile bazı kısımları hasarlıdır. Tataristan Milli Kütüphanesi’nde bulunan el yazma, 2008 yılında Raif Merdanov tarafından yayına hazırlanmış ve neşredilmiştir.⁴²

V₆ şeklinde gösterdiğimiz varyant, Başkurt Türkleri arasında bulunan sözlü kaynaklardan tespit edilen varyanttır. 1964 yılında Alşay bölgesindeki Makaş Köyü’nde yaşayan yetmiş dört yaşındaki Biktimer Veliyullin’den Muhtar Sagitov tarafından derlenmiştir.⁴³

Bu varyantlar içinde V₂ , V₄ ve V₆ varyantlarının hacmi diğerlerinden büyüktür. V₃ ve V₅ varyantlarının bazı yerleri eksiktir. Destanın ana çatısı bakımından, varyantlar arasında bir farklılık yoktur. Ancak kimi varyantlarda gerek olayların gelişmesi gerekse motifler bakımından bazı değişiklikler bulunmaktadır. Aşağıda, destanın söz konusu altı varyantındaki şahıs kadrosu ve olay kuruluşu bakımından

⁴¹Татар Халык Ижаты, s. 348.

⁴² Мәрданов, аге, s. 8.

⁴³ Ülkü Kara Düzgün, “**Başkurt Destanlarının Tipolojisi**”, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s.481.

farklılıkları epizotlar hâlinde ortaya koymaya çalışacağız. Bunları birbirleriyle mukayese etmek suretiyle destanın temel yapısını ortaya çıkarmak mümkündür. Aşağıda böyle bir denemeye girişilmiştir.

1.Kahramanın Doğumu ve Ailesi

Destan kahramanın adı, varyantlara göre farklılık göstermektedir. V₁, V₂, V₃ ve V₅ varyantlarında destan kahramanın adı “Tülek” olmasına karşın, V₄ ve V₆ varyantlarında “Zayatülek” olarak zikredilir. Ayrıca destan kahramanının mensup olduğu aile noktasında, varyantlar arasında bazı değişiklikler bulunmaktadır.

V₁, V₂, V₃ varyantlarında destan kahramanı Tülek, bir han oğlu olan Baçman Han'ın altmış birinci yiğidi ve Sarı Mirkasık Bey'in oğlu olarak kaydedilir. Bu varyantlarda annesi hakkında bir malûmat bulunmamaktadır.

V₄ varyantında destan kahramanı Tülek, Kırgız ülkesinin Un son Uymat bölgesinde hüküm süren Sarı Morkas Bey'in oğludur. V₆ varyantında ise, Asılıkül ve Dim ırmağı arasında hüküm süren Semer Han'ın oğlu olarak zikredilir. Her iki varyantta da Tülek, babalarının ikinci ve genç hanımından doğan oğludur ve babasının ilk hanımından doğan üvey ağabeylere sahiptir. Fakat V₆ varyantında üvey ağabeylerinin sayısı altı olarak gösterilmesine karşılık, V₄ varyantında üvey ağabeylerinin sayısı hakkında bir bilgi verilmemiştir.

V₅ varyantı baş taraftan eksik olması sebebiyle, destan kahramanı Tülek'in doğumu ve mensup olduğu aile konusunda bir kayıt bulunmamaktadır. Fakat varyantın ilerleyen kısımlarında yer alan Tülek ile Susulu arasında geçen diyaloglarda, destan kahramanı Tülek'in Sarı Mirkas Bey'in oğlu olduğu şeklinde bir bilgiye ulaşılmaktadır.

Destan kahramanı Tülek'in ailesi ve yetişme dönemi, V₄ ve V₆ varyantlarında daha ayrıntılı bir şekilde işlenmektedir. Bu varyantlarda Tülek, at yarışırma, ok atma ve güreşme gibi hünelerinde üstün bir çocuk olarak tasvir edilir. Tülek'in kahraman vasıflı bir çocuk olduğuna vurgu yapılır. Bu varyantların aksine, V₁, V₂, ve V₃ varyantlarında Tülek'in yetişmesi ve özellikleri hususunda bilgi bulunmamaktadır.

2. Kahramanın Ava Çıkması:

Bu epizodun işlenişinde varyantlar arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. V₁, V₂ ve V₃ varyantlarında bu kısım birkaç satırla

geçştirilir. Buna karşılık V₄ ve V₆ varyantlarında av sahnesi, Tülek'in ağabeyleriyle mücadelesi daha detaylı bir şekilde işlenmiştir.

V₁, V₂ ve V₃ varyantlarında Baçman Han bir gün altmış bir yiğidiyle beraber ava çıkar. Baçman Han'ın maiyetinde bulunan bu altmış bir yiğidin tamamı bir yırtıcı kuşa sahiptir ve kimin kuşu bir av kuşu yakalasa, Baçman Han'a verir. Av sırasında bütün kuşları, Tülek'in sahip olduğu Ak Yabalak'ı yakalar. Diğer altmış yiğit, hiçbir şey yakalayamaz. Tülek, kuşları Baçman Han'a verir. Bunun üzerine altmış yiğit, Tülek'in bu başarısını kıskanır ve ona düşman olurlar.

V₄ ve V₆ varyantlarında ise, V₁, V₂ ve V₃ varyantlarından farklı olarak, Tülek'in babası ava çıkmaz. Bu varyantlarda babalarının bir av merakından ziyade, çocuklarının kabiliyetlerini göstermeleri, yiğitliklerini ispatlamaları amacıyla babalarının bir imtihanı söz konusudur. Her iki varyantta ilk önce babaları, çocuklarını yanına çağırır ve onlara at ve kuş seçtirir. Daha sonra çocuklarını yiğitliklerini göstermeleri için, ava gönderir. Yiğitler iki kez ava çıkar ve bir kez de atlar yarıştırlır. Bütün müsabakalarda Tülek, atının ve kuşunun üstünlüğüyle, ağabeylerine karşı galip gelir. Tülek, yakaladığı ganimeti babasına verir ve babasının takdirini kazanır. Bu hadisenin neticesinde, Tülek'in ağabeyleri, babalarının gözünden düşer ve Tülek'i kıskanarak ona düşman olurlar.

V₁, V₂, V₃ ve V₆ varyantlarında destan kahramanı Tülek'in kuşunun adı "Ak Yabalak"tır. V₄ varyantında atının adı Akbüzçe Tay, kuşunun adı Yabalak Yavrusu, V₆ varyantında atının adı "Kök Tulpar"dır.

Yine destan kahramanı Tülek'in avlarda ele geçirdiği hayvanlar konusunda varyantlar arasında farklılıklar bulunmaktadır. V₁, V₂, V₃ varyantlarında Tülek'in avladığı kuşların cinsinden bahsedilmez. Yalnızca kuş avladığı ifade edilir. Fakat bu varyantlardan farklı olarak, V₄ ve V₆ varyantlarında kuşların cinsinden de haber verilir.

V₄ varyantında Tülek, çıktığı ilk avda sekiz suna denilen kuşu, ağabeyleri ise, turna, kaz ve ördek gibi kuşları avlarlar. Diğer bir av merasiminde, Tülek'in ağabeyleri birer kuş avlamalarına karşın, Tülek yedi kuşu birden avladığı kaydedilir. V₆ varyantında ilk avda altı ağabeyin kuşları fare, sincap ve köstebek yakalar, Tülek'in kuşu ise, turna, kaz, ördek yakalar. İkinci avda da altı ağabey, altı sıçanla babalarının karşısına çıkarlar, fakat Tülek'in kuşu kurt, ayı ve tilki avlar. Bu başarıların neticesinde, Tülek babasından hediyeler alır. V₄ varyantında Tülek, hediye olarak altın alır. V₆ varyantında kıymetli taşlarla bezenmiş kemer, ok ve

yay alır. V₂ varyantında hediye olarak on tenge alır. Diğer varyantlarda bu konuda bir kayıt yoktur.

V₆ varyantında yer alan kahraman Tülek'in avladığı hayvanları anlatan iki manzume, diğer varyantlarda mevcut değildir.

3. Kahramanın Öldürülmek İstenmesi:

Elimizde bulunan bütün varyantlarda, destan kahramanı Tülek, gösterdiği başarıların neticesinde, altmış yiğidin veya üvey ağabeylerinin düşmanlığını kazanır. Altmış yiğit veya üvey ağabeyleri Tülek'i öldürmek için plan yaparlar.

V₁, V₂, V₃, V₄ varyantlarında Tülek' e düşman olan altmış yiğit veya üvey ağabeyleri ilk olarak Tülek'in atının toynaklarına demir çivi çakarlar. Böylece at, Tülek'i düşürüp öldürecektir. Bu sırada uykuda olan destan kahramanı Tülek'in rüyasına Hızır girer. Altmış yiğidin atının ayağına demir çivi soktuklarını haber verir ve Tülek'e İsm-i Âzam duasını öğretir. Ne zaman zorda kalsa bu duayı okumasını öğütler. Tülek, uyanınca Hızır'ın öğrettiği İsm-i Âzam duasını okur ve atının ayaklarındaki demir çiviler düşer. V₄ varyantında olay bu şekilde olmasına karşın, bu varyantta Hızır ve İsm-i Âzam duasının adı zikredilmez. Sadece “Bir kişi bir dua öğretti” şeklinde bir bilgi mevcuttur. Fakat olay diğer varyantlardaki gibi işlenir. Bu varyantlarda yer alan Hızır ve dua motifi, destanın cereyan tarzına mühim etkileri vardır. Tülek, birçok zor durumdan İsm-i Âzam duasının yardımıyla kurtulur.

V₆ varyantında bu epizot, daha farklı bir şekilde işlenmiştir. Bu varyantta Hızır motifi yoktur. Destan kahramanı Tülek ve altı ağabeyi at yarıştırmaya giderler. İlk gün yarışı yolda keserler ve öbür yarısını ertesi gün koşmaya karar verirler. Tülek yatıp uyuyunca iki büyük ağabeyi, Kök Tulpar'ın ayağına demir çivi çakarlar. Yarışa başlanınca, Tülek'in atı Kök Tulpar yarışta geride kalır. O zaman Kök Tulpar dile gelir ve Tülek'e “Sen üzengiye sertçe basıp, var gücünle iki kaburgama kan çıkaracak kadar birer defa vur” der. Tülek atının dediğini yapmasıyla atın ayağındaki demir çiviler düşer ve Kök Tulpar hızlanır, yarışın sonunda birinci gelir. Görülüyor ki, diğer varyantlarda görülen Hızır motifinin yerini, V₆ varyantının bu sahnesinde yardımcı hayvan motifi almıştır.

Altmış yiğit veya üvey ağabeyler yukarıda anlatılan planda başarısız olurlar ve Tülek'e tekrar tuzak kurarlar. V₁, V₂, V₃, V₄ ve V₅ varyantlarında üç yiğit aralarında anlaşır ve ikisi Tülek'in atı Akbüzçe'nin dizginini çıkarır, birisi de atı kamçılar. V₆ varyantında durum biraz farklılık

arz etmektedir. Bu varyantta da üvey ağabeylerin Tülek'i öldürmek için planları vardır. Ancak bu planın içeriği hususunda bir malûmat yoktur. Üvey ağabeyler, Tülek'i öldürmeye karar verirler ve Tülek'in uyuduğu çadıra yaklaşırlar. Fakat evvelki gece Tülek'in atı Kök Tulpar, altı üvey ağabeyin niyetini Tülek'e haber verir ve "Ağabeylerin bu gece seni öldürmeyi düşünüyorlar, gece olunca ben çadırın arkasına gelirim, iki kaburgama birer defa vurursun da gözden kayboluruz" der. Olay tam bu şekilde vuku bulur ve Tülek diğer varyantların aksine, burada atının yardımıyla ağabeylerinin kötülüğüne maruz kalmaz.

4. Kahramanın Âşık Olması ve Yer Altı Âlemine İnmesi:

V₄ varyantında destan kahramanı Tülek, atının kamçılanması neticesinde, sekizinci günün sabahı, büyük bir göl kenarına gelir. Burada destan anlatıcısı, Tülek'in geldiği yer hususunda bazı bilgiler verir. Bu büyük gölün Asılı göl olabileceğini, Kara Ağaç denen sahilin üstündeki büyük dağa Kaşka Dağı denildiğini, Tülek'in atı kemirip durduğu için ot büyümediğinden dolayı böyle denildiğini söyler. V₆ varyantında da gölün Asılı göl, dağın da Karağay olduğu ifade edilir. Fakat diğer varyantlarda sadece büyük bir deniz kenarına geldiğine ilişkin bir kayıt bulunmaktadır ve bu denizin veya gölün adı zikredilmez.

V₄ ve V₆ varyantlarında destan kahramanı Tülek, su perisi Susulu'yu bir ışık içerisinde görür. Bu varyantlarda bulunan ışık motifi, diğer varyantlarda görülmez. Su perisinin adı V₁, V₃, V₄ ve V₅ varyantlarında Susulu, V₂ varyantında Sıvıslıv, V₆ varyantında Hıvhlıv olarak geçer.

Tülek ile Susulu arasındaki ilk karşılaşmalarında söylenen manzum diyaloglar, V₁, V₂, V₃, V₄ ve V₅ varyantlarında hemen hemen ortaktır. Yalnızca mısraların dizilişi, eksik veya yinelenen mısralar ve ağız özelliklerine göre değişiklik gösteren kelimeler noktasında bir farklılık söz konusudur. Diğer yandan bu varyantlardaki diyaloglar, V₆ varyantındaki diyaloglardan daha hacimlidir. Sadece V₆ varyantında Tülek ile Hıvhlıv arasında geçen, "Yıldız saçıp gece boyu" ile "Güzel yiğit gürüldeme" mısralarıyla başlayan ilk iki manzum diyalog, diğer varyantlarda bulunmamaktadır. Yine aynı varyantta su perisi Hıvhlıv, kendi rızasıyla yiğide saçını tutturur ve birlikte yer altı âlemine giderler. Fakat diğer varyantlarda, su perisi Susulu, destan kahramanı Tülek'i arkasından beş kişi geldiğini söyleyerek su dibine dalar. Aldatılan Tülek, su perisinin suya girmemiş altı karış saçını yakalar ve yer altı âlemine bu şekilde gider.

V₁, V₂, V₃ ve V₅ varyantlarında sihirli yer altı âlemi, büyük bir sarayın olduğu, sarayın kenarından süt ve bal ırmaklarının aktığı bir yer olarak tasvir edilir. V₄ ve V₆ varyantlarında ise çeşitli göllerin ve ırmakların olduğu, bunların üzerinde ördekler, ak kuşlar ve altın ve gümüş renkli balıkların yaşadığı bir yer olarak tasvir edilir. V₄ varyantında ve diğer varyantlarda bir saray mevcut olmasına rağmen, V₆ varyantında bir saray bulunmamaktadır. Sözü edilen varyantta su perisi Hıvhlıv, kahraman Tülek'i diğer varyantlardan farklı olarak, bir keçe çadırına götürür.

V₁, V₂, V₃, V₄ ve V₅ varyantlarında su perisi Susılu'nun kahraman Tülek'i saraya almaması üzerine, Tülek, Hızır'ın öğrettiği İsm-i Âzam duasını okur ve yer altı âlemini helak eder. Bu kısımdaki olaylar, V₆ varyantında farklı bir şekilde işlenmiştir. Bu varyantta su perisi Hıvhlıv, Zayatülek'i hiçbir zaman aldatmaz. Her şey kızın rızasıyla olur. Hıvhlıv, ilk zaman sevgilisini babasından saklar. Ancak daha sonra babası bu sırrı öğrenir ve evlenmelerine izin verir. Diğer varyantlarda Tülek'in duası sebebiyle felakete uğrayan yer altı âleminin padişahı Çaçdar Han, kızına yiğidi yanına almasını söyler. Susılu da yiğide yalvarır ve Tülek İsm-i Âzam duasını okuyarak yer altı âlemi eski haine döner. V₄ varyantında bu olaylardan sonra, Tülek ile Susılu için büyük bir toy tertiplenir ve sevgililer evlendirilir. Diğer varyantlarda toy motifi görülmez.

V₁, V₂, V₃ ve V₅ varyantlarında Susılu, تنها bir yere gidip süslenmek için, Tülek'ten izin ister. Tülek de sevgilisini kırmaz ve izin verir. V₄ varyantında bu durum farklılık arz eder. Susılu, süslenmek için, Tülek'ten izin istemez. V₆ varyantı hariç, Tülek'in İsm-i Âzam duasını okuyarak, atı ve kuşunu yer altı âlemine getirmesi sahnesi ve buradaki Tülek ile Susılu arasındaki manzum diyalog, bütün varyantlarda müşterektir. V₆ varyantında bu sahne bulunmamaktadır.

V₄ varyantında, Susılu süslenmek için çıkıp gittiği zaman, Tülek sarayda büyük bir ayna bulur ve aynada yüzünü sapsarı görür. Annemden, babamdan, Türkistan'dan ayrıldığım için, böyle oldum der. Diğer varyantlarında ise, Susılu Tülek'e yüzünün sapsarı olduğunu görmesi için aynayı kendisi verir. Burada Tülek, sadece hâline bakıp üzülür. Annesinden, babasından, Türkistan'dan bahsetmez. Bu varyantta Tülek'in memleketi olarak Türkistan gösterilir. Diğer varyantlarda Tülek'in memleketi olarak "Balkan dağı" zikredilir. V₆ varyantında Tülek aynaya bakınca Karağas dağı başında kendisini bekleyen atı ve kuşunu görür ve kederi daha da artar. V₁, V₂, V₃, V₄ varyantlarında Tülek, kederini, hasretini dile getirmek amacıyla kendisine ürteke denilen bir müzik aleti icat eder. Bu alet, üç sazın birleşimiyle meydana gelir. Yine zikredilen varyantlarda Tülek, İsm-i Âzam duasını okur, iki rekât namaz kılar ve

kendisine ozanlık sanatı vermesi için Tanrı'ya yalvarır. Duası kabul olur ve türküler söylemeye başlar. V₄ varyantında ise müzik aletini yapınca, hemen çalıp söylemeye başlar. Diğer varyantların aksine, ozanlık sanatını kazanmak için İsm-i Âzam duasına başvurmaz. V₆ varyantında bu sahne kaydedilmemiştir.

V₁, V₂, V₃, V₅ varyantlarında destan kahramanı Tülek, Susılı'nun güzel yüzüne aldanıp, insanlardan ayrıldığını, bu yüzden ölür gibi olduğunu söyleyerek kederlenir. Susılı, onu avutmaya çalışır. Sabah namazına kalktıkları vakit, sarayın yanında bir ulu dağ görürler. Bu dağ, Tülek'in memleketi "Balkan dağı" dır. Tanrı, Tülek'e merhamet eder ve dağı sarayın yanına getirir. Tülek, dağdaki altın tahtta oturur ve sazıyla türküler söyler. V₄ ve V₆ varyantlarında bu olay bulunmamaktadır.

5. Kahramanın Yeryüzüne Çıkması ve Ölümü:

Bu epizotta varyantlar arasında bazı farklılıklar mevcuttur. V₁, V₂, V₃, V₅ varyantlarında destan kahramanı Tülek'in söylediği türkülerin namını duyan Çaçdar Han, devlerini, perilerini Tülek'i alıp getirmeleri için gönderir. Periler, devler Tülek'i almaya geldikleri vakit, Susılı Tülek'e, sihirli ürtekeyi yanında götürmemesini, babasının onu elinden alabileceğini söyler ve başka bir ürteke yapmasını öğütler. Tülek kızın öğüdünü tutar. Tülek, Çaçdar Han'ın yanına yaklaşıncaya çalıp söylemeye başlar. Bütün şehir onu karşılamaya çıkar. Çaçdar Han, Tülek'i beklerken sabredemeyip tahtına kel bir hizmetçisi-ni oturtur ve Tülek'i karşılamaya gider. Tülek bu oyunu fark ederek türküsünde Çaçdar Han'ın yanına geldiğini, tahtta kel bir hizmetçinin oturduğunu dile getirir. Çaçdar Han, Tülek'in aklını beğenir ve onun farklı biri olduğunu anlar. Bu olaydaki sahneler V₄ ve V₆ varyantlarında yoktur.

V₄ varyantında Çaçdar Han, bu yurdun cin yurdu olduğunu söyleyerek, Tülek ile Susılı'yu yeryüzüne çıkarır. Yeryüzünde aksakallı bir ihtiyar, Tülek'i Balkan dağına gitmesini, Tanrı'nın bu dağı kendisi için yarattığını söyler. Buradaki yardımcı kahraman motifi, diğer varyantlarda bulunmamaktadır. V₆ varyantında Çaçdar Han, Tülek'e yurdunun neresi olduğunu sorar. Tülek "Doğduğum yerim, memleketim Balkan Dağı, içtiğim suyum Dim" diye cevap verir. Dim nehri, diğer varyantlarda kaydedilmemiştir.

V₄ varyantında Balkan dağına doğru yola çıkan Tülek ile Susılı'nun arkasından mallar, hazineler, hizmetçiler, su atları geliyordu. Bunları Çaçdar Han gönderir. Susılı, Tülek'e arkaya dönüp bakmamasını, eğer bakarsa her şeyin yok olacağını söyler. Belli bir süre sonra Tülek

dayanamaz ve Öydirek tepesinde arkasına bakar. Bütün her şey yok olur. Burada destan anlatıcısı bu zamana kadar Sermesem ve Dim Başkurtlarının becerikli, kurnaz hayvanlara Susılu'nun arkasından gelen su atları denildiğini bilgisini verir. V₆ varyantında da aynı olay bulunmaktadır. Yalnız bu varyantta Tülek'i uyaran su padişahı Çaçdar Han'dır. Ayrıca Çaçdar Han, Tülek'e Akboz Tulpar bir at verir. Bu varyantta, Tülek'in arkaya dönüp bakmasıyla sadece gölden çıkıp, yere basan atlar kaybolmaz. Yere basamayan hayvanlar göle geri gider. Yine V₄ varyantındaki Öydirek tepesi, V₆ varyantında belirtilmemiştir. Yukarıda anlatılan bu olay diğer varyantlarda yoktur.

V₁, V₂, V₃, V₅ varyantlarında destan kahramanı Tülek, Çaçdar Han'ın yanında Balkan dağıny ve sevgilisi Susılu'yu özler. Bunun üzerine Çaçdar Han, devlerine, perilerine Balkan dağıny getirmelerini emreder. Bu sırada Tanrı, Balkan dağıny yerle bir eder. Bu yüzden Balkan dağıny bulamayan devler, periler, başka bir dağı getirirler. Tülek, Balkan dağınyın bu dağı olmadığını anlatan bir türkü söyler. Bunun üzerine Çaçdar Han Tülek ile Susılu'yu yeryüzüne çıkarır. V₄ varyantında da aynı durum söz konusudur. Fakat bu varyantta daha önce yeryüzündeki Balkan dağına çıkan Tülek, Çaçdar Han'ın çağırmasıyla tekrar yer altı âlemine gider. Daha sonra yukarıda anlatılan olay meydana gelir.

V₁ ve V₄ varyantlarında yeryüzüne çıkan ve Balkan dağına giden Tülek ile Susılu, orada çok uzun bir ömür sürer ve vefat ederler. Bu varyantlarda destan, bu şekilde son bulur. Fakat diğer varyantlarda bu kısım değişiklik arz eder.

V₆ varyantında yeryüzüne çıkan Tülek, Susılu ile Balkan dağında mutlu bir şekilde yaşarken, bir gün Tülek'in memleketinden bazı insanlar gelir. Susılu, Tülek'e onların kanını dökmemesini, önce onları dinlemesini öğütler ve eğer kendisini zorla alıp götürürlerse, kırk gün kendisini burada bekleyeceğini, fakat Asılı göl ve kendisinin olmadan kırk günden fazla yaşayamayacağını söyler. Tülek'e gelen insanlar, babası Semer Han'ın vefat ettiğini, altı üvey ağabeyinin taht için harp ettiğini, halkın kendisinin han olmasını istediğini Tülek'e haber verirler. Tülek, babasının memleketine gider ve han olur. Altı üvey ağabeyi birbirlerini öldürür. Büyük toylar, ziyafetler olur. Daha sonra Tülek memleket işleriyle meşgul iken, kırk gün geçtiğini hesap edemez. Kırkıncı gece sevgilisinin yanına gider. Ancak sevgilisi ölmüştür. Tülek, sevgilisini gömer ve kendi mızrağıyla intihar eder. Destan bu şekilde trajik bir sonla biter. Bu varyantın aksine, diğer bütün varyantlar mutlu sonla bitmiştir. Ayrıca Susılu'nun Tülek'i beklerken söylediği türkü, diğer varyantlarda yoktur.

V₂ ve V₅ varyantlarındaki son kısım, diğer varyantlardan bazı küçük değişiklikler gösterir. Devler, periler Tülek'in dağını getiremeyince Çaçdar Han, Tülek ile Susılu'ya yeryüzüne gitmesi için izin verir. Tülek İsm-i Âzam duasını okur ve Tanrı'dan Balkan dağını babasının yurduna yerleştirmesini diler. Duası kabul olunca, Tülek ile Susılu, Balkan dağında çeşitli olaylar sonucunda, baba yurduna han olur. Babası Sarı Mirkasık Bey ile annesine kavuşur. Altmış yiğitten intikamını alır. Bu altmış yiğidin memleketlerini ve halklarını da helak eder. Altmış yiğidin her on kişisinden türeyen halkları İleçti, Rus, Çerkez, Kırgız, Naçar ve Kaya diye adlandırırılar. Tülek otuz altı yıl hanlık yapar. Susılu'nun ölümünden sonraki yıl kendisi ölür. Tülek öldükten sonra oğlu Abdullah, han olur. Tülek'in oğlu öldükten sonra Balkan dağı, büyük saray, bal ve süt ırmakları vb. hepsi bir gecede yok olur. Bu varyantlardaki Tülek'in annesi ve babasıyla görüşmesi, altmış yiğitten intikam alması gibi olaylar ile sütün kadının kuru göğsünden aniden belirmesi, bir soyun kökeni gibi motifler diğer varyantlarda yoktur. Ayrıca Tülek'in otuz altı yıl hanlık sürmesi ile bir oğula sahip olması, oğlunun hanlık sürmesi malûmatı, diğer varyantlarda tespit edilememiştir.

V₃ varyantının son kısmı eksiktir. Fakat eksik kısmın okunan satırlardan hareketle, muhtemelen bu varyantın da V₂ ve V₅ varyantları gibi devam etmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

III. BÖLÜM

TÜLEK DESTANI'NIN MOTİF TAHLİLİ

A. Tülek Destanı'nın Motif Tahlilinde Takip Edilen Yol:

Çalışmamızın konusu olan Tülek Destanı incelenip motifleri tespit edildikten sonra, motiflerin benzerleri Stith Thompson'un "Motif Index of Folk Literature" adlı eserinde araştırılmıştır. Şüphesiz halk anlatılarındaki motif kavramıyla ilgili pek çok araştırmacı tarafından görüş dile getirilmiş ve kavramın içeriği tespit edilmeye çalışılmıştır. İdil -Ural sahası Tatar ve Başur sihirli masallarının motiflerini bakımından inceleyen Erkan Karagöz'ün motif kavramıyla ilgili düşünceleri şu şekildedir:

"Motif, basit bir şekilde anlatılarda (mit, destan, efsane, rivayet, masal, kıssa, fıkra gibi) geleneğinin devam etmesini sağlayan, anlatının en küçük ögesidir. Bir benzetme yapacak olursak, maddenin parçalanamayan en küçük elementi atomsa anlatının parçalanamayan en küçük ögesi de motiftir. Anlatı türlerinde motiflerin üstlendiği işlev, dil biliminde kelime kökünün ve kelimeyi oluşturan yapım eklerinin üstlendiği işleve çok benzer. Nasıl ki yapım ekleriyle oluşturulan kelimeler olmadan bir cümle ortaya çıkmazsa motifler olmadan da bir anlatı ortaya çıkmaz. Nasıl ki kelimenin kökü parçalanamazsa motifler de parçalanamaz. Kelime köklerinin, yapım ekleri sayesinde yeni türetilen kelimelerin yapısında varlığını devam ettirmesi gibi motifler de sözlü anlatı geleneğiyle oluşturulan yeni eserlerin içerisinde varlıklarını devam ettirirler"⁴⁴

Halk anlatılarındaki motiflerin yalnızca tekrar edilen, geleneksel unsurlar olarak değil, aynı zamanda anlatının şekillendiği kültür dünyasına ait verileri de yansıttığını söylemek mümkündür. Zira anlatıdaki motifler yoluyla anlatıyı üreten toplumun inanç sistemi, hayat tarzı, yaşadığı kültür değişimleri, dünyayı ve evreni algılama biçimi hakkında bilgilere ulaşılabilir. Dolayısıyla motif tahlili, metnin iskeletini çıkarmanın yanında topluma ait kültür kodlarını tespitinde hayli önemli bir yöntem olarak değerlendirilebilir. Gelenek üzerinden şekillenen halk edebiyatı ürünlerinin merkezinde motifler bulunmaktadır ve bir anlamda diğer unsurların birleşimiyle geleneği meydana getiren motiflerdir.

Destan metninde yer alan motifleri, Tompson'un kataloğundaki numaralarla göstermenin yanı sıra, her bir motif hakkında gerekli

⁴⁴ Erkan Karagöz, **İdil-Ural (Tatar ve Başkurt) Sihirli Masalları Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması: Aktarma – Motif Tespiti (Motif-Index of Folk-Literature'a Göre) – Motif Dizini**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2021.

açıklamalarda bulunulmuştur. Ayrıca, Halk edebiyatımızın diğer ürünlerinde bulunan aynı fonksiyona sahip benzer motifleri de belli başlı birkaç esere müracaat etmek suretiyle belirlenmiştir.

Stith Thompson “Motif Index of Folk Literature (Halk Edebiyatının Motif Dizini)”⁴⁵ adlı eserinde her motif grubunu bir harfle göstermiştir. Bu motif gruplarını da alt gruplara ayırarak numaralandırmıştır. Mesela, A harfiyle gösterilen “Mitolojik Motifler” grubunda 11 ayrı alt motif grubu yer almaktadır. Burada, eserde yer alan motifler ana başlıklarıyla verilecek, sonra bunların alt grupları toplu olarak gösterilecektir.

- A. Mitolojik Motifler
- B. Hayvanlar
- C. Yasaklar
- D. Sihir
- E. Ölüm
- F. Harikûlâdelikler
- G. Devler
- H. İmtihanlar
- J. Akıllılar ve Aptallar
- K. Aldatmalar
- L. Kaderin Ters Dönmesi
- M. Geleceğin Tayini
- N. Talih
- P. Toplum
- Q. Mükâfatlar ve Cezalar
- R. Esirler ve Kaçaklar
- S. Anormal Zulümler

⁴⁵ Stith Thompson, **Motif Index of Folk Literature, I-VI**, Indiana University Press, London, 1966.

- T. Cinsiyet
- U. Hayatın Tabiatı
- V. Din
- W. Karakter Özellikleri
- X. Mizah
- Z. Çeşitli Motif Grupları

Katalogda, bu ana motiflerin alt grupları şöyle yer almıştır:

A.MİTOLOJİK MOTİFLER:

- A0-A99. TANRILAR.
- A100-A499. İLAHLAR.
- A500-A599. YARI İLAHLAR.
- A600-A899. YERYÜZÜNÜN TOPOGRAFİK ÖZELLİKLERİ.
- A1000-A1099. DÜNYA AFETLERİ.
- A1100-A1199. TABİİ DÜZENİN TESİSİ.
- A1200-A1699. İNSAN HAYATININ YARATILIŞI VE DÜZENE SOKULMASI.
- A1700-A2199. HAYVAN HAYATININ YARATILIŞI.
- A2200-A2499. HAYVAN KARAKTERLERİ.
- A2500-A2599. HAYVAN KARAKTERLERİ VE ÇEŞİTLERİ.

B. HAYVANLAR

- B0-B99. MİTOLOJİK HAYVANLAR.
- B100-B199. SİHİRLİ HAYVANLAR.
- B200-299. İNSAN ÖZELLİĞİ GÖSTEREN HAYVANLAR.
- B300-B599. DOST HAYVANLAR.
- B600-B699. HAYVANLA İNSANIN EVLENMESİ.
- B700-B799. HAYVANLARIN TUHAF ÖZELLİKLERİ.
- B800-899. ÇEŞİTLİ HAYVAN MOTİFLERİ.

C.YASAKLARLA İLGİLİ MOTİFLER

- C0-C99. TABİATÜSTÜ VARLIKLARA BAĞLANMIŞ YASAKLAR.
- C100-C199. YEME VE İÇME İLE İLGİLİ YASAKLAR.
 - C200-C249. Yeme Yasakları.
 - C250-C279 İçme Yasakları.
- C300-C399. BAKMA YASAĞI.
- C400-C499. KONUŞMA YASAĞI.

C500-C549. DOKUNMA YASAĞI.
C550-C599. SINIF YASAĞI.
C600-C699. TEK ÖRNEĞİ OLAN YASAK VE MECBURİYETLER.
C600-C649. Mecburî Bir Şey.
C650-C699. Menedilmiş Bir Şey.
C700-C899. MUHTELİF YASAKLAR.

D. SİHİR:

D0-D699. ŞEKİL DEĞİŞTİRMELER.
D700-D799. SİHİR BOZMA.
D800-D899. SİHİRLİ NESNELERE SAHİP OLMA.
D900-D1299. SİHİRLİ NESNELERİN ÇEŞİTLERİ.
D1300-D1599. SİHİRLİ NESNELERİN YAPTIKLARI.
D1600-D1699. SİHİRLİ NESNELERİN ÖZELLİKLERİ.
D1700-D2199. SİHİRLİ GÜÇLER VE BELİRTİLERİ.
D1710-D1799. Sihirli Güçlerin Hakimiyeti ve Hizmet Alanları.
D1800-D2199. Sihirli Güçlerin Belirtileri.
D1800-D1949. Sihirli Özelliklerin Kaybolması.
D1950-D2049. Geçici Sihirli Özellikler.
D2050-D2099. Yıkıcı Sihirli Güçler.
D2150-D2199. Çeşitli Sihir Belirtileri.

F. HARİKULADELİKLER:

F0-F199. DİĞER DÜNYALARA SEYAHATLAR.
F10-F79. Üst Dünyaya Seyahat.
F80-F109. Alt Dünyaya Seyahat.
F110-F199. Çeşitli Diğer Dünyalar.
F200-F399. PERİLER VE CİNLER.
F400-F499. RUHLAR VE ŞEYTANLAR.
F500-F599. ÜNLÜ KİŞİLER.
F600-699. HARİKULADE GÜÇTE İNSAN.
F700-F899. FEVKALEDE YERLER VE EŞYALAR.
F900-F1099. FEVKALEDE HADİSELER.

H. İMTİHANLAR.

H0-H199. TANIMA İMTİHANLARI.
H200-H299. DOĞRULUK İMTİHANLARI.
H300-H499. EVLENME İMTİHANLARI.
H500-H899. ZEKÂ İMTİHANLARI.
H900-H999. VAZİFENİN TAYİNİ VE ORTAYA KONMASI.
H1000-H1399. VZİFELERİN ÖZELLİĞİ.
H1400-H1559. DİĞER İMTİHANLAR.

J.AKILLILAR VE APTALLAR:

J0-J199. KAZANILAN VE MAL EDİLEN BİLGİ.

J200-J1099. AKILLI VE AKILSIZ DAVRANIŞLAR.

J200-J499. Seçmeler.

J230-J299. Gerçek ve Açık Değerler.

J300-J329. Seçilen Hâlihazırdaki Değerler.

J330-J399. Kazanımlar ve Kaybedişler.

J400-J459. Beraber Seçmeler.

J500-J599. İhtiyat ve Tedbir.

J600-J699. Önceden Düşünme.

J700-J799. Yaşamak İçin Hazırlık.

J800-J849. İntibak.

J850-J899. Talihsizlikte Teselli.

J900-J999. Alçak gönüllülük.

J1000-J1099. Aklın Diğer Görünüşleri.

J1100-1699. ZEKÂ.

J1700-J2749. APTALLAR VE DİĞER AKILSIZLAR.

K.ALDATMALAR:

K0-K99. ALDATMA İLE KAZANILMIŞ HAKLAR.

K100-299. ALDATICI PAZARLIK.

K300-K499. HIRSIZLIK VE HİLELER.

K500-K649. ALDATMA YOLUYLA KURTULMA.

K700-K799. ALDATILMA YOLUYLA YAKALANMA.

K800-K999. TEHLİKELİ ALDATMALAR.

K1000-K1199. KENDİ KENDİNİ YARALAYARAK ALDATMA.

K1200-K1299. ŞAHSİYETİNİ RENCİDE ETME POZİSYONUNDA ALDATMA

K1300-K1399. ALDATMA YOLUYLA YAPILAN EVLİLİK.

K1400-K1499. KİŞİNİN KOLAYCA ALDATILARAK ŞAHSİYETİNİN TAHRİF EDİLMESİ.

K1500-K1599. ZİNA İLE İLGİLİ ALDATMA.

K1600-K1699. ALDATICININ KENDİ TUZAĞINA DÜŞMESİ.

K1700-K2099. BLÖF YOLUYLA ALDATMALAR.

K1700-K1799. Blöf Yoluyla Aldatmalar.

K1800-K1899. Tebdil-i Kıyafet veya Hayal Şeklinde Aldatma.

K1900-K1999. Hileler, Sahtekârlıklar.

K2000-K2099. İki Yüzlülükler.

K2100-K2199. İthamlar.

K2200-K2299. Alçaklar ve İhanet Edenler.

K2300-K2399. Diğer Aldatmalar.

M.GELECEĞİN TAYİNİ:

M0-M99. HÜKÜMLER VE KARARLAR.
M200-M299. PAZARLIKLAR VE SÖZ VERMELER.
M300-M399. KEHANETLER.
M400-M499. BEDDUALAR.

N.TALİH:

N0-N99. BAHİSLER VE KUMARLAR.
N100-N299. TALİHİN OYUNLARI.
N300-N399. TALİHSİZ KAZALAR.
N400-N499. TALİHLİ TESADÜFLER.
N500-N599. MEYDANA ÇIKARILAN SAHİPSİZ HAZİNE.
N600-N699. DİĞER ŞANSLI TESADÜFLER.
N700-N799. TESADÜFÎ KARŞILAŞMALAR.
N800-N899. YARDIMCILAR.

P.CEMİYET HAYATI:

PO-P99. KRALLIK VE ASILZADELİK.
P100-P199. DİĞER SOSYAL KURUMLAR.
P200-P299. AİLE.
P300-P399. DİĞER SOSYAL AKRABALIKLAR.
P400-P499. İŞLER VE MESLEKLER.
P500-P599. HÜKÜMET İDARE ETME.
P600-P699. ADETLER.
P700-P799. CEMİYET-ÇEŞİTLİ MOTİFLER.

Q.MÜKÂFATLAR VE CEZALAR:

Q0-Q99. MÜKÂFATLANDIRILMIŞ İŞLER.
Q100-Q199. MÜKÂFATLARIN HUSUSİYETLERİ.
Q200-Q399. CEZALANDIRILMIŞ İŞLER.
Q400-Q599. CEZALARIN ÇEŞİTLERİ.

T.CİNSİYET:

T0-T99. AŞK.
T100-T199. EVLİLİK.
T200-T299. EVLİLİK HAYATI.
T300-T399. BAKİRLİK VE BEKÂRLIK.
T400-T499. YASAK CİNSEL İLİŞKİLER.
T500-T599. HAMİLE KALMA VE DOĞUM.
T600-T699. ÇOCUKLARIN BAKIMI.

V.DİN:

- V0-V99. DİNÎ MERASİMLER.
- V100-V199. DİNÎ BİNALAR VE OBJELER.
- V200-V299. MUKADDES ŞAHISLAR.
- V300-V399. DİNÎ İNANIŞLAR.
- V400-V499. DİNÎ KUVVETLER.
- V500-V599. MUHTELİF DİNÎ MOTİFLER.

W.KARAKTER ÖZELLİKLERİ:

- W0-W99. KARAKTERİN GÜZEL ÖZELLİKLERİ.
- W100-W199. KARAKTERİN ÇİRKİN ÖZELLİKLERİ.
- W200-W299. MUHTELİF KARAKTER ÖZELLİKLERİ.

Z.MUHTELİF MOTİFLER GRUBU:

- Z0-Z99. FORMÜLLER.
- Z100-Z199. SEMBOLİZM.
- Z200- Z299. KAHRAMANLAR.
- Z300-Z399. İSTİSNALAR.

Yukarıda gösterilen motif grupları dikkate alınmak suretiyle yapmış olduğumuz çalışmada, tespit ettiğimiz motifleri değerlendirdik. Ancak incelememiz sırasında elimizdeki destan metninde, bahsedilen motif gruplarından E, G, L, Q, R, S, U, X harflerine ait olanlarına rastlamadık. Bu yüzden bu harflere ait motif grupları, yukarıda gösterilmemiştir.

Aşağıda sırasıyla, Tülek Destanı'nda tespit ettiğimiz motifleri, katalogdaki grupları içinde ele alıp inceleyeceğiz. Her bölüm için önce Stith Thompson'un eserinde yer alan motiflerin numarası verilecek ve sonra değerlendirilmesine geçilecektir.

a. A.Mitolojik Motifler:

1. A527.4 Şair Kültürel Kahraman:

Destan kahramanı Tülek, destan metninde sevgilisi Susulu ve memleketi için şiirler söyleyen bir şair olarak görülür. Söylediği ilk şiirlerinde, peri kızı Susulu'ya aşkını dile getirir. Daha sonra ilahî bir yardım neticesinde elde ettiği ozanlık meziyeti ve üç sazın birleşmesiyle meydana gelen sihirli müzik aletiyle memleketine duyduğu hasreti şiirlerinde terennüm eder (T315-T335). Tülek söylediği şiirler ve türküler ile bütün perileri, cinleri, hayvanları ve yer altı padişahı Çaçdar Han'a tesir eder.

Türk destan kahramanlarının şair hüviyetine pek çok destanda rastlamak mümkündür. Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur varyantında Oğuz Kağan, cihan hâkimiyeti mefkûresini manzum bir şekilde dile getirir.⁴⁶ Dede Korkut Oğuznâmeleri'nde de destan kahramanları zaman zaman manzum "soylama"larda bulunur ve bazı destan kahramanları şair hüviyetini taşır. Mesela, "Kam Pürenin Oğlu Bamsı Beyrek Boyı"nda, kahraman Bamsı Beyrek, ozan kılığına girerek şiirler söyler.⁴⁷ Aynı motife Köroğlu Destanı'nda da tesadüf edilir. Köroğlu, birçok yerde yaptıklarını, yapacaklarını ve duygularını şiirlerle ifade eder.⁴⁸ Yine aynı şekilde Uygur Türklerinin Abdurrahman Han Destanı'nda kahraman Abdurrahman Han, bazen hamasî edayla, bazen de hikmetâmiz tarzda şiirler söyleyen bir şair olarak görülür.⁴⁹ Türk destanlarının

2. A560. Kültürel Kahramanın Hareketi:

Kahraman Tülek, bir göl kenarında gördüğü su altı âleminin padişahı Çaçdar Han'ın kızı olan Susulu'ya âşık olur ve peri kızının altmış karış uzunluğundaki saçının altı karışını tutarak, su altı âlemine iner. Böylece Tülek, tekrar yeryüzüne çıkıncaya kadar, bir müddet su altı âleminde yaşar. Görülüyor ki, burada destan kahramanının başka bir dünyaya yolculuğu söz konusudur. Bu motif, destandaki mitolojik tabakanın bir delilidir.

Türklerin eski dini olan Şamanizm'in düşünce sisteminde evren, gök, yer ve yer altı dünyası olarak üç kısımda tasavvur edilir. Gökyüzünde iyilik tanrısı Ülgen, yer altı âleminde kötülük tanrısı Erlik ve avanesi yaşar. Mitolojik düşüncedeki bu tasarımlar, toplumların sözlü kültür ürünlerine de yansır ve birçok halk edebiyatı eserinde de bu şekildeki dünya tasarımı fikrine tesadüf edilir. Tatar Türklerinin Tülek Destanı'nda yer alan mitolojik karakterli bu motif, diğer Türk boylarının destanlarında da görülmektedir. Başkurt Türklerine ait Akbuzat Destanı'nda, kahraman Hevben Şülgen adlı göl kıyısına gelerek Şülgen adlı su altı âlemi padişahının kızı Nerkes'i yakalar ve daha sonra birlikte yer altı âlemine iner.⁵⁰ Sibiry Türk destanlarında yer altı kötülüğün, gökyüzü iyiliğin;

⁴⁶W. Bang-G. R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul, 1936, s.172.

⁴⁷Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 146.

⁴⁸ M.Kaplan-M.Balı- M.Akalın, **Köroğlu Destanı**, Anlatan: Behçet Mahir, Ankara, 1973, s.18.

⁴⁹ İsa Özkan, **Abdurrahman Han Destanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s.54.

⁵⁰ Ergun-İbrahimov, age, s.96.

yeryüzü ise insanoglunun şahsında iyilik ve kötülük arasındaki mücadelenin yapıldığı mekânlar olarak tasvir edilir.⁵¹ Altay Türklerinin destanlarındaki destan kahramanları, muhtelif olaylar neticesinde, yer altı âleminde bulunan kötü ruhlardan ve varlıklardan halkını ve sevdiklerini korumak veya kurtarmak amacıyla yer altı âlemine sefere çıkarlar ve kötü ruhlarla savaşır. Mesela, Er Samır Destanı'nda, kahraman Er Samır, kaybolan kardeşinin yer altı âlemindeki Erlik Bey'in yanına gittiğini öğrenir ve kendisi de yer altı âlemine iner. Burada Erlik Bey ile savaşır ve onu mağlup eder.⁵² Aynı durum Hakas destanlarında da söz konusudur. Bir Hakas destanı olan Ay Huucın'da da Han Mirgen'in ikiz doğan erkek ve kız çocuklarını Erlik'in yardımcıları Kara Ninci ve Pora Ninci kaçırmak için yer altına götürürler. Han Mirgen, çocuklarını kurtarmak için yer altına iner.⁵³

b. B. Hayvanlar

1. B19.3.3. Mitolojik At

Destan kahramanı Tülek, olağanüstü hususiyetlere sahip Akbüzçe Yilyitmez adlı ata sahiptir. Tülek, göl kenarına atının olağanüstü hızıyla varır. Ayrıca destan metninin bir yerinde at için "argımak" sıfatı kullanılır. Bu sıfat, cins ve asil bir ata verilen bir lakaptır. Destan metninde Akbüzçe Yilyitmez şu şekilde tasvir edilir:

Aylık yirni bîr baskan,

Yıllık yulni bîr baskan,

Küyrığı-yalı taralgan,

Dürt ayagın bîr algan,

Argımakımdan bizeyin (T111- 115)

Bütün Türk destan ve hikâyelerinde at, kahramanın en büyük yardımcısıdır. Kahraman atı olmadan hiçbir iş beceremez.

⁵¹İbrahim Dilek, "Sibirya Türk Destanlarında Kahramanın Yealtı ve Gökyüzü Dünyalarıyla İlişkileri Üzerine Bazı Tespitler", **Milli Folklor**, Sayı 85, 2010, s.47.

⁵²İbrahim Dilek, **Altay Destanları I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s.25.

⁵³Ekrem Arıkoğlu, **Hakas Destanları I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s.31.

Destanlarımızda zaferin ve mağlubiyetin hakiki sahibi attır; at oynamazsa erin övünmesi mümkün değildir. Destanlarda kullanılan atlar, soy sop sahibi, şecereleri bilinen, son derece akıllı, zeki, bilinmezden ses duyan, tehlikeyi önceden sezip haber veren yeteneğe ve kahramanlık ahlakına sahiptir. Atlar insan dilinden anlarlar, insanlar gibi konuşurlar, kahramanlarını yaptıkları yanlış hareketlerde, onları uyarırlar, onları ölümden kurtarırlar. Destanlarda yer alan bu atlar, son derece süratlidirler, göz açıp kapayıncaya kadar dağları, dereleri aşarlar. Destanlarda atın adı geçtiğinde sahibinin adı da anılmış olur. Destanlarda görülen olağanüstü vasıflara sahip atları elde etme ve onları yetiştirme vazifesi, doğrudan doğruya kahramanlara aittir.⁵⁴

Bütün Türk boyları tarafından söylenen atalar sözünde “at erin kanadı”dır. “kuş kanadıyla, er atıyla, (uçar)”⁵⁵ “at işler er övünür”, “yayan erin umudu olmaz”.⁵⁶ Bütün Türk boylarında buna benzer yüzlerce atalar sözü vardır.⁵⁷ Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz Kağan’ın çocukluğu “At sürüleri güder, ata binerdi, av avlardı” sözleriyle zikredilir. Buz dağına kaçan atını bulup getiren askerine Oğuz Kağan, Karluk adını verir. Bu şekilde Karluk Türklerinin ad almasında bir at da rol oynamış olur.⁵⁸

Dede Korkut Kitabı’nda da at, kahramanları başarıya ulaştıran, en büyük yardımcıları hüviyetinde görülmektedir. Ayrıca destan kahramanlarının atlarına olan sevgisi ve bağlılığı dikkate değerdir. Mesela, Bamsı Beyrek, zindandan çıkıncaya kadar kendisini on altı yıl bekleyen boz aygır atına: “At dimezem sana kardaş direm, kardaşımdan yig/başıma iş geldi yoldaş direm yoldaşımdan yig” demesi Türklerin atına bakış açısını ifade eder.⁵⁹ Manas Destanı’nda kahramanlar sürekli bindikleri atlarıyla birlikte anılmaktadır. Er Manas’ın Ak Kula, Ulu Coloy’un Aç Buudan, Almanbet’in Sarı Ala, Er Töştük’ün Çal Kuyruk, Orongo’nun Kula Bee vb.⁶⁰ Köroğlu’nun ünlü Kırat’ı, bir insan gibi dokuz ay dokuz günde doğar ve bir insan gibi zeki ve akıllıdır. Bağdat’ta Köroğlu’nun yiğitleri ile birlikte

⁵⁴ Dursun Yıldırım, “Türk Kahramanlık Destanları”, **Türk Bitiği**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 151.

⁵⁵ **Dîvânü Lügati’t Türk Tercümesi**, çev. Besim Atalay, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, s. 34.

⁵⁶ Ergin, age, s.130.

⁵⁷ Abdülkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler ve Kelimelere Ait Notlar”, **Makaleler ve İncelemeler I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 182.

⁵⁸ W.Bang-R.G.Rahmeti, age, s.25.

⁵⁹ Ergin, age, s.136.

⁶⁰ Naciye Yıldız, **Manas Destanı (W.Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995. s. 195.

esarete düştüğü zaman, kendisini kimse almasın diye aklını kullanır ve kör, topal taklidi yapar.⁶¹ Köroğlu'nun Türkmenistan varyantlarında atın yetiştirme süreci ayrıntılı bir şekilde işlenir. Göroğlu'nun atı Kırat yer altında kırkandan seksen gün beslenir ve efsanevi kahramanın meşhur atı Kırat hâline gelir.⁶² Altay ve Hakas destanlarında merkezî kahraman ve atı, olağanüstü bir şekilde doğar ve birlikte başka dünyalara seyahat eder. Hakas Türklerinin Altın Arığ Destanı'nda Kirim Sın dağındaki "ak kaya"nın içinde atı Ak Sabdar ile birlikte dünyaya gelir.⁶³ Altay destanlarında kahramanın her iki dünyaya yaptığı yolculuk sırasında atı hep onunla birlikte. Fakat Altay Buuçay Destanı'nda olduğu gibi, kahramanın atı bazı durumlarda tek başına da gökyüzüne çıkabilir. Adı geçen destanda, Altay Buuçay'ın atı Kamçı Ceren, doğana dönüşerek Teñeri Kağan'ın gökyüzündeki yurduna çıkar.⁶⁴

2. B184.1.1 Sihirli Hıza Sahip At:⁶⁵

Destan kahramanı Tülek'in atı Akbüzçe Yilyitmez, olağanüstü bir sürate sahiptir. Belli ay ve yılda gidilebilecek mesafeyi bir defada kat edebilen, dört ayağını birden basarak uçar gibi yol alan bir at olarak tasvir edilir. Bu hususiyet, diğer Türk destan kahramanlarının atlarıyla müşterek bir hususiyet arz eder. Köroğlu'nun meşhur Kırat'ı koşarken ayakları yere değmez, o yelden tez gider, kuş gibi uçar, kimsenin çıkamadığı kuleye çıkar.⁶⁶ Dede Korkut Destanları'nda da atların aynı hususiyetleri görülmektedir. Salur Kazan'ın Konur atı, üç günlük yolu bir günde alır.⁶⁷ Başkurt Türklerinin Kara Yorga Destanı'nda, Ebley'in atı Kara Yorga etrafında en süratli at olarak nam salar.⁶⁸ Kırgız Türklerinin Er Soltonoy Destanı'nda da atların kuş gibi uçuşundan, altı aylık yolu altı günde alışından bahsedilir. Uyul Han'ın Bostoru adlı atı altı aylık yolu altı günde alır, Bürküt Bahadır'ın Boskülük adlı atının rüzgârla yarış eder gibi koştuğu şekilde tasvir edilir.⁶⁹

⁶¹ Pertev Naili Boratav, **Köroğlu Destanı**, Adam Yayınları, İstanbul, 1984, s.65.

⁶² İsa Özkan, "Köroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğuşu ile İlgili Motiflerin Tahlili", **Türk Dili**, S. 549, 1997, s. 229.

⁶³ Fatma Özkan, **Altın Arığ Destanı**, Bilig Yayınları, Ankara, 1997, s.19.

⁶⁴ Dilek, agm, s. 48.

⁶⁵ Yukarıda açıklanan motif ile aynı fonksiyona sahip olan "B744. Hayvan olağandışı mesafeye seyahat eder" adlı motif üzerinde ayrıca durulmayacaktır.

⁶⁶ M. Kaplan-M. Bali- M. Akalın, age, s.13.

⁶⁷ Ergin, age, s. 100.

⁶⁸ Ergun-İbrahimov, age, s. 223.

⁶⁹ Mehmet Çeribaş, **Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2011, s.170.

3. B.290. İnsan Davranışı Gösteren Hayvanlar:

Destan kahramanı Tülek, su altı âlemine Susulu'nun peşinden gittiği zaman, atını ve kuşunu yeryüzündeki göl kenarında bırakır. Bu sebepten, Tülek'ten ayrı kalan atı ve kuşu, Tülek'i göl kenarında üzüntüyle beklerler ve üzüntünden zayıflarlar (T269-280).

Türk halk edebiyatı ürünlerinde hayvanların insan davranışları gösterdiğine sıkça tesadüf edinilmektedir. Oğuz Kağan Destanı'nda gök tüylü ve gök yeveli bir erkek kurt, Oğuz Kağan ile konuşur ve ordunun önünde yürümek istediğini söyler.⁷⁰ Tülek Destanı'nın bir Başkurt varyantında kahraman Zayatülek'in atı Kök Tulpar dile gelir ve sahibini ağabeylerinin tuzağından kurtarır.⁷¹ Manas Destanı'nda kahraman Er Manas öldüğü zaman, atı, kuşu ve köpeği mezarının başında ağlar, feryat eder.⁷² Rüstem Han Destanı'nda kahraman Rüstem'in yanından hiçbir zaman ayrılmayan tazı köpekleri konuşulanı anlarlar ve üzüldüklerinde ağlarlar.⁷³ Er Soltonoy Destanı'nda Er Şabek'in atı Kökbuudan, Er Şabek Kalmukların tam ortasında kaldığı sırada, kuyruğu ile davula vurarak, diğer Kırgızlara Şabek'in tehlikede olduğunu haber verir ve böylece kahramanın ölmesine engel olur.⁷⁴

4. B454.4. Yardımcı Doğan:

Baçman Han, altmış bir yiğidi ile birlikte bir gün ava çıkar. Avda bütün kuşları, Tülek'in Ak Yabalak adlı doğanı yakalar. Destan kahramanı Tülek'in doğanı Ak Yabalak bir denince bel aşan, kanat çırpmadan kaz alan, ağzı kanlı kurt avlayan, tilki ve turna yakalayan avcı bir kuş olarak tasvir edilir (T90-95).

Doğan, Türklerde daha çok avcılıkta kullanılan bir alıcı kuştur. Bey ve tiginlerin avcı kuşu, yiğitliğin sembolüdür. Ayrıca her Oğuz boyunun kullandığı "ongon" adlı arma ve sembollerde doğan da kullanılır.⁷⁵ Dede Korkut Kitabı'nda da bazı kahramanlar doğana sahiptir. Deli Dumrul'un

⁷⁰ W.Bang-R.G.Rahmeti, age, s.19.

⁷¹ Ergun-İbrahimov, age, s. 445.

⁷² Yıldız, age, s. 657-658.

⁷³ Hüseyin Baydemir, "Rüstem Han Destanı ve Destandaki Olağanüstü Motifler", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 20, 2002, s.175.

⁷⁴ Çeribaş, age, s.170.

⁷⁵ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, cilt. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4.Baskı, Ankara,2008,s.127.

doğanının iki güvercin avladığı şeklinde bir kayıt mevcuttur.⁷⁶ Manas Destanı'nda kahraman Er Manas, Ak Şunkar adlı doğana sahiptir.⁷⁷ Edigey Destanı'nda Toktamış Han'ın Kara Laçın Töklü Ayak adlı doğanı bulunmaktadır.⁷⁸

c. D.Sihir:

1. D44. Ruh Kılığındaki İnsan:

Destan kahramanı Tülek, Susulu ile birlikte su altı âlemine iner. Burada muhtelif olaylar zincirinden sonra, kendi memleketini özlemeye başlar. Günlerden bir gün Tülek içinden dert yanmaya başlar ve “Ey rahmet sahibi, bunca periler, kuşlar, geyikler, hayvan-haşeratlar ile mutlu olup yaşasam da cinler, periler suretine dönüşmüşüm” der (T338-341).

2. D1239. Sihirli Müzik Aletleri:

Destan kahramanı Tülek, Susulu'nun al aynasına baktığı zaman, ölecek gibi kötü bir halde olduğunu görür. Bunun üzerine kendisine, gülistan, kopuz ve dombıra adlı müzik aletlerinin birleşiminden meydana gelen “ürteke” denen sazını icat eder. Bu sazın boynuzu altından, ayakları gümüş-ten ve iki gözü incidendir. Sazını mücevherlerle süsledikten sonra iki rekât hacet namazı kılar ve İsm-i Âzam duasını okuyarak, Hak Teâlâ'dan kendisine ozanlık sanatını bahşetmesi için niyazda bulunur. Duası kabul olarak sazına can gelir ve Tülek türküler söylemeye başlar. Yer altı âlemimdeki bütün hayvanları, perileri, çaldığı tılsımlı ezgilerle etkiler (T315-335).

Burada zikredilen dombıra ve kıl kopuz hariç, diğer müzik aletlerinin nasıl bir çalgı olduğu hakkında günümüzde bir bilgi bulunmamaktadır.⁷⁹ Destanda zikredilen “ürteke” adlı müzik aletinin bir hayvan veya insan figüründen oluşan bir bebek veya kukladan meydana geldiği, Tatarlarda ve Başkurtlarda Tülek Destanı'nda tesadüf edildiği ve Kazak ve Kırgız Türklerinde kukla olarak geçtiği malûmatına sahibiz.⁸⁰

⁷⁶ Ergin, age, s.179.

⁷⁷ Emine Gürsoy Naskali, **Manas Destanı**, Türksoy Yayınları, Ankara, 1995, s.46.

⁷⁸ Sulti, age, s.38.

⁷⁹ Çulpan Zaripova Çetin, “Tatar Geleneksel Çalgılarının Halk Edebiyatındaki Görünüşleri”, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 3, 2009, s.81.

⁸⁰ Г.Р. Сайфуллина-Г.Х. Сагәева, **Катэгорий Татарской Традиционной Музыкальной Культуры**, Татарстан Китап Нәшрияты, Казан, 2009, s.138.

Tülek Destanı'nda tespit ettiğimiz motifin farklı fonksiyonları icra ediş şekline bazı destanlarda da rastlanmaktadır. Kan Ceren Attu Kan-Altın adlı Altay Destanı'nda destan kahramanı Kan Altın'a Tanrı Ülgen, kızı Altın Çaçak'ın çeyizi olarak, üç ölüyü diriltten altın bir kaval ile hayvanları diriltip çoğaltan gümüş bir kaval verir.⁸¹

Şor kahramanlık destanlarından “Ak Ölenme Kır Ölen” Destanı'nda da sihirli müzik aletinin Tülek Destanı'ndaki gibi aynı fonksiyonda olduğu görülür. Destandaki dokuz telli söğüt kopuz çalındığında, dünyanın hayvanları, halkı susar ve kopuz sesini takip etmeye başlar.⁸²

Başkurt Türklerine ait meşhur Ural Batır Destanı'nda, sihirli müzik aleti, haberdar etme fonksiyonundadır. Destan kahramanı Ural Batır, dev ile savaşmaya giderken Karağuş'a kurayını bırakır ve yolunun iyiye kurayın ucundan süt damlayacağını, iyi değilse kan damlayacağını söyler.⁸³

Türk halk hikâyelerinden Âşık Garip Hikâyesi'nde de aynı durum söz konusudur. Âşık Garip gurbete çıkarken iki tane saz alır, sazın birini yanına alır, birini eve asar. Anasına “Ana bu saz burada asılı kalsın, kimse el ayak vurmasın. Eğer bu sazın telleri kendi kendine kırılırsa bil ki Garip'in ölmüştür. Yok, kırılmazsa bil ki Garip'in hayattadır. Bir gün ömrü olursa gelir çıkar” der.⁸⁴ Elbette hikâyedeki saz, kahramanın dış ruhunu temsil etmektedir.⁸⁵

d. F. Harikuladelikler:

1. F50.Üst Dünyaya Geçiş:

Çaçdar Han, devlerin Tülek'in dağı olan Balkan dağı yerine başka bir dağı getirdiklerini görünce, Tülek'i yer altı âleminde tutamayacağını anlar ve Tülek ile kızı Susulu'yu yeryüzüne çıkarır (T476-483).

⁸¹ İbrahim Dilek, **Altay Destanları II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s.346.

⁸² Metin Ergun, **Şor Kahramanlık Destanları**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s.214.

⁸³ Ergun-İbrahimov, age, s.77.

⁸⁴ Fikret Türkmen, **Âşık Garip Hikâyesi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995, s. 243.

⁸⁵ Ali Duymaz, **Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı**. **Bilgi**, (45), 2008, 10.

2. F80. Alt Dünyalar:

Destan kahramanı Tülek, suya dalan Susulu'nun altmış karış saçının suya girmeyen altı karışını bileğine dolayarak, Susulu'nun ardından su altı âlemine iner (T161-165).

Pek çok Türk destanında kahramanların yer altı dünyasına suların (nehir, deniz, göl vb.) içinden geçtiklerine rastlanır. Örneğin Akbuzat Destanı'nda kahraman Hevben'in Şülgen gölünden yer altı âlemine indiği kaydedilmektedir.⁸⁶

Tatar halk anlatmalarında suyla ilgili mekânlar birtakım mitik varlıkların mekânları olarak anlatılmaktadır. Bu tür varlıklar arasında Su Babası, Su Anası, Su iyisi en fazla tespit edilen varlıklardır. Örneğin Su Babası, bölgedeki bütün suların hâkimidir, diğer su iyeleri ona itaat ederler.⁸⁷

Anadolu halk inanışlarında da bazı göllerin içinde deniz kızlarının yaşadıklarına inanılmaktadır. Pertev Naili Boratav konu hakkında şu bilgileri verir:

"Deniz Cinleri" kategorisinde, halk inanışlarında deniz ve göllerin taşkınlarında yaşayan Sirenler (Denizkızı) denilen mucizevi yaratıklar yer alır. Artvin'deki Kara Göl'de, çevre ıssızlaştığında gölden çıkıp saçlarını tarayan kızların yaşadığına inanılır. Aynı yöredeki diğer bazı göllere de "Kız Gölü" denir çünkü bir zamanlar içlerinde kızlar kurban edilmiş.

Akdeniz kıyısına yakın yerleşim yerlerinde yerel aktarımlarda Denizkızı olarak adlandırılan Sirenlerle ilgili birçok anlatmaya rastlanmıştır. Buna örnek olarak, fok balığı derisi soyulan ve güzelliği ile parlayan bir kıza dönüşen bu "Sirenlerden" (Denizkızı) biriyle evlenen Fethiyeli bir balıkçının düğünü verilebilir veya Muğla yöresinde Döğüşbelen'de bir çiftçinin bir denizkızını saç lülelerini keserek yakalamayı başardığı anlatılır. Bu öyküler

⁸⁶ Erkan Karagöz, **Türk Destanlarında Su Altı Dünyası**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 113-115.

⁸⁷ Çetin Yıldız, **Kazan Tatar Türklerinin Mitolojisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman, 2017, s. 64-66.

gerçekten yaşanmış gibi anlatılır; "Sirenlerin" bir gün geldikleri yere dönecekleri iddia edilir.⁸⁸

Şüphesiz farklı coğrafi mekânlarda yaşayan Türk boyları arasında benzer inanışların olması oldukça önem arz etmektedir. Türklerin mitik düşüncesinden beslenen bu tür inanç motifleri, geleneksel anlatılardan takip edilebilir. Tatar Türklerinin mitik düşüncesine göre şekillenen Tülek anlatısı da su ve çevresinde teşekkül eden inanışları yansıtmaktadır.

3. F93. Su Alt Dünya İçin Bir Giriştir:

Destan kahramanı Tülek, bir göl kenarında karşılaştığı Susulu'nun saçından yakalayarak suya dalar ve alt dünyaya geçer (T161-165).

Türk inanış siteminde su etrafında birtakım inançlar oluşmuştur. Özellikle Sibiryâ sahasında yaşayan Türk boylarının inanç sisteminde kült seviyesine ulaşan sularla ilgili inançlar, destanî yaratmalara da yansımıştır. Sibiryâ destanlarında kahramanların şifa bulma, ölüyü diriltme ve çeşitli güçlüklerin giderilmesinde kutsal sulara/su iyelerine başvurdukları bilinmektedir.⁸⁹

Türk destan kahramanlarının yer altı âlemine su içinden girmeleri motifine bazı destanlarda da rastlanmaktadır. Şor kahramanlık destanlarından Karattı Pergen Destanı'nda, kahraman Karattı Pergen, suyun dibine girerek su dibinde yaşayan Puspas Pulan adlı vahşi hayvanla yedi yıl boyunca savaşır.⁹⁰ Başkurt destanlarından Akbuzat Destanı'nda, kahraman Hevben, Şülgen adlı göl kıyısına gelerek Şülgen adlı su altı âlemi padişahının kızı Nerkes'i yakalar ve birlikte su dibine dalarak alt dünyaya iner.⁹¹ Altay destanlarında da su alt dünya için bir giriştir. Ösküs Uul Destanı'nda kahraman Ösküs Uul, Talay Kağan'ın atının kuyruğundan tutarak, nehrin yedi kat dibindeki bir saraya varır.⁹² Türk halk hikâyelerinde de kahramanların çoğunlukla su kenarlarında uykuya dalmaları ve uykularında kutsal şahsiyetlere karşılaşmaları tesadüf

⁸⁸Pertev Naili, Türk Mitolojisi: Oğuzların- Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi. Çev. R. Özbay. Bilgesu Yayıncılık. İstanbul, 2012.

⁸⁹Z. Görkem Duran Gültekin, Sibiryâ Türk Destanlarında Su Kültü. **Kahramanın Gölgesinde: Türk Destan Geleneği Üzerine Çalışmalar**, Ed. S. Şimşek-Z. G. D. Gültekin) Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2022, 145-182.

⁹⁰Ergun, age, s.445.

⁹¹Ergun-İbrahimov, age, s.96.

⁹²Dilek, age, s.148.

değildir. Zira diğer anlatılarda olduğu gibi nehir, göl, deniz gibi mekânlar, kutsal şahsiyetlerin bulunduğu yerlerdir.⁹³

4. F184. Diğer Dünyaların Hanı:

Tülek Destanı'nda su altı âleminin padişahı Çaçdar Han'dır. Susulu'nun babasıdır. Destanda su altı âleminde büyük bir sarayı, cinleri ve perileri olan bir han olarak tasvir edilir. Türklerde su, her devirde mukaddes sayılmıştır. Türkler suya bereket ve temizlik kaynağı anlamları yüklemeleri yanında, suların bir kuvveti oluşunu ve bu suların bir koruyucusu olduğuna inanırlardı. Eski Türk dininde dağlar, ırmaklar, göller hep canlı varlıklardır. İyi ruhlar grubuna dâhil olan bu ruhlar, kurbanlarla ve adaklarla memnun edilirse insanları korur, isteklerini elde etmesine yardımcı olur.⁹⁴

Altay mitik düşüncesinde Talay Han ve Yayık Han adlı iki ruh vardır. Talay Han, denizler ile okyanusların hanı, Yayık Han ise, taşan ve kabaran suların hanıdır.⁹⁵ Bazı destan metinlerinde su altı âleminin hanı olarak Talay Kağan zikredilmesi, bu düşüncenin bir yansımasıdır.

5. F200.Periler (cinler):

Tülek Destanı'nda kahraman Tülek, su kenarında saçını tarayan bir peri kızına âşık olur. Susulu su altı âleminin padişahı Çaçdar Han'ın kızıdır. Destanda su altı âlemi, periler diyarı olarak tanıtılır. Çaçdar Han'ın maiyetinde periler, devler, cinler bulunmaktadır.

Dünya folklorunda yaygın bir şekilde bilinen ve etrafında çeşitli inanışlar oluşan perilerin genellikle nehirlerde, göllerde ve denizlerde gizlendiklerine, esas mekânlarının yer altı olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.⁹⁶

Türk halk inançlarında periler daha ziyade olumlu ve doğaüstü özellikleriyle bilinen, büyüleyici bir güzelliğe sahip hayali bir kadın olarak tasavvur edilir. Türk halk inançlarında periler, cin taifesinin zararsız ve

⁹³ Halk hikâyelerindeki mekânın işlevi hakkında bk. Latife Özcan, “Sözel Hikâyecilik Geleneğinin Merkezi Kars ve Çevresinden Derlenen Halk Hikâyelerinde Mekânın İşlevi”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5 (2), 2021, s.1489-1514.

⁹⁴ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 48-65.

⁹⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s.383.

⁹⁶ Richard Sugg, *Periler: Tehlikeli Bir Tarih*. Çev. C. Tarımcıoğlu, Fol Kitap, İstanbul, 2022, 30-34.

güzel kısmıdır.⁹⁷ Daha ziyade su kenarlarında yaşarlar ve su perisi olarak bilinirler. Türk halk edebiyatında kahramanların perilerle evlendikleri ve onlardan çocuk sahibi olduklarına rastlanmaktadır.

Tülek Destanı'nda tespit ettiğimiz bu motif, sadece bu destana mahsus bir hususiyet değildir. Elbette bu motifle ilgili en önemli anlatılardan biri, Dede Korkut Kitabı'nda bulunan Tepegöz anlatısıdır. Aynı şekilde Korkut Ata'nın da "ala gözlü dev kızından doğduğu"na ilişkin efsane yazıya geçirilmiştir.⁹⁸Türk destanlarının ekseriyetinde bu motif karşımıza çıkmaktadır. Başkurt Destanı Ural Batır'da kahraman Ural Batır, perilerle savaşır ve Karağaç'ın kurayı çalmasıyla periler büyülür. Bunun üzerine Ural Batır, perilerin, cinlerin yurdunu darmadağın eder.⁹⁹

6. F212. Su Altındaki Peri Diyarı:

Kahraman Tülek, âşık olduğu Susulu'nun peşinden su altı âlemine iner (T161-165). Bu su altı âleminde periler, devler, cinler yaşamaktadır.

7. F222. Perinin Şatosu:

Kahraman Tülek'in sevdiği Susulu, bir kenarından süt nehri, diğer kenarından bal nehri akan büyük bir taş sarayda oturur (T165-T168).

8. F301. Peri Âşık:

Bir göl kenarında saçlarını tarayan peri Susulu, Tülek'e görür görmez âşık olur (T53).

9. F387. Peri Yakalanır:

Kahraman Tülek, kendisini aldatıp suya dalan Susulu'nun suya girmeyen saçını yakalar ve bileğine dolar. Bu şekilde yer altı âlemine iner (T161-165).

Akbuzat Destanı'nda, kahraman Hevben, Şülgen adlı göl kıyısına gelerek Şülgen adlı su altı âlemi padişahının kızı Nerkes'i yakalar ve birlikte su dibine dalarak alt dünyaya iner.¹⁰⁰ Dede Korkut Kitabı'nda Aruz'un çobanı Konur Koca Sarı Çoban, uzun pınarda uçuşmakta olan perilerden

⁹⁷ İbrahim Dilek, **Türk Mitoloji Sözlüğü**. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, 672.

⁹⁸ Orhan Şaik Gökyay, **Dedem Korkudun Kitabı**. Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 1049-1050.

⁹⁹ Ergun-İbrahimov, age, s 78.

¹⁰⁰ Ergun-İbrahimov, age, s. 96.

birini yakalar ve onunla münasebette bulunur.¹⁰¹ Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan bir gece gökten inen ışık içerisinde yalnız oturan çok güzel bir kız görür. Oğuz Kağan kızı beğenir ve kendisine alır.¹⁰²

10. F555. Olağanüstü Saç:

Su perisi Susılu'nun saçları altmış karış uzunluğundadır.

11. F713. Olağanüstü Göl:

Kahraman Tülek Susılu ile birlikte büyük bir gölün içinden su altı âlemine iner. Bu göl, alt dünya için bir giriştir.

12. F715. Olağanüstü Nehir:

Peri kızı Susılu'nun oturduğu taş sarayın etrafından süt ve bal nehirleri akmaktadır. Destanın Başkurt varyantında nehrin içinde altın balıklar bulun-maktadır.¹⁰³

13. F752.1. Altından Dağ:

Kahraman Tülek ile Susılu, bir sabah uyandıkları vakit, taş sarayın önünde altın taht ile kurulmuş olan, zirvesi beyaz incilerle bezenmiş altından bir dağ görürler (T350-358).

14. F827.5. Altın Tarak:

Peri kızı Susılu'nun bir al aynası ile altın tarağı vardır. Susılu, Tülek'e peşini bırakması için altın tarağı hediye olarak almasını teklif eder.

e. H. İmtihanlar:

1. H1256. Eş Elde Etmek İçin Diğer Dünyaya Seyahat:

Kahraman Tülek, bir göl kenarında gördüğü peri kızı Susılu'yu elde etmek amacıyla su altı âlemine iner (T161-165).

f. J. Akıllılar ve Aptallar:

1. J152.2. Dervişin Nasihati:

Kahraman Tülek'in rüyasına Hızır girer. Altmış yiğidin kendisine tuzak kurduğunu söyler ve İsm-i Âzam duasını öğretir. Ne zaman müşkül

¹⁰¹ Ergin, age, s. 207.

¹⁰² W.Bang-R.G.Rahmeti, age, s.15.

¹⁰³ Ergun-İbrahimov, age, s. 447.

bir duruma düşerse, bu duayı okumasını tembihler (T20-26; V206 numaralı Hızır maddesinde bu konuya temas edilecektir).

2.J155. Kadınlardan Öğrenilen Akıl:

Kahraman Tülek'in söylediği türkülerin methini duyan Çaçdar Han, Tülek'i getirmesi için devlerini, perilerini Tülek'in yanına gönderir. Devler, periler, Tülek'i götürecekleri zaman, Susulu Tülek'e sihirli sazını alıp gitmemesini, bu sihirli sazın padişaha değişik gelip elinden alabileceğini, oraya başka bir sazla gitmesini söyler (T400-409).

Pek çok destan metninde erkek kahramanlar, eşlerinden veya sevdiklerinden fikir sorarlar, akıl danışır. Buna benzer bir durumu Dede Korkut Kitabı'nda "Dirse Han Oğlu Buğaç Han Boyı"nda görüyoruz. Dirse Han karısına çocuklarının olmamasının hangisinin suçu olduğunu sorar ve karısından akıl diler. Karısı Dirse Han'a büyük bir ziyafet tertip etmesini, İç Oğuz ve Taş Oğuz beylerini çağırmasını, açtı doyurmasını, çıplığı giydirmesini, ziyafetler vermesini ve Hak Teâlâ'ya dua etmesini söyler.¹⁰⁴ Manas Destanı'nda da kadınların kahramanlara tavsiyelerde bulduklarına şahit olmaktayız. Kökçö'nün hanımlarından birisi olan Ak Erkeç, Kökçö'ye ne yapması gerektiğine dair akıl verir.¹⁰⁵

g. K. Aldatmalar:

1. K1700. Yalan Yoluyla Aldatma:

Peri kızı Susulu Tülek'in ısrarlı tekliflerinden kurtulmak için, Tülek'e arkasından beş kişi geldiğini söyleyerek yalan söyler ve Tülek'i aldatarak suya dalar (T156-161).

2. K2297. Hain Arkadaş:

Türk halk anlatılarında kahramanın en büyük yardımcıları olarak geçen, düşmanlarla yapılan epik mücadelede kahramanın mücadele arkadaşları olan yiğitler, genellikle kahramana ve onun ailesine sadık kişiler şeklinde işlenirler. Halk anlatılarında sıkça karşılaşılan bu motif, kahramanın mücadelede yalnız olmadığını, çevresinde kendisine yardım eden, gerektiğinde kendisini müşkül bir vaziyetten kurtaran kişilerin olduğunu göstermektedir. Fakat kimi zaman, kahramanın, beyin yoldaşları olan yiğitler, kendilerinden beklenmeyecek davranışlar sergiledikleri, hatta kahramana ve ailesine ihanet içinde buldukları da görülür.

¹⁰⁴ Ergin, age, s.80-81.

¹⁰⁵ Naskali, age, s. 41-42.

Tülek Destanı'nda bir gün Baçman Han yiğitleriyle ava çıkar. Bütün kuşları Tülek'in kuşu Ak Yabalak yakalar. Hanın diğer yiğitleri hiçbir şey yakalayamaz. Tülek yakaladıklarını Baçman Han'a verir. Altmış yiğit, Tülek'in bu üstünlüğünü kıskanır ve Tülek'i bıçaklayıp öldürmek isterler. Altmış yiğit, kahraman Tülek'in atının yürüyememesi için plan yapar. O gece altmış yiğit, Tülek'in atı olan Akbüzçe Yilyitmez'in toynağına sivri demir çivi sokar. Tülek uyuduğu için bu durumun farkında değildir. Tülek rüyasına giren Hızır'ın öğrettiği duanın yardımıyla atının ayaklarındaki çiviler düşer, atı iyileşir. Altmış yiğit, bu sefer öldürmek isterler. Nihayetinde Tülek, hain altmış yiğidin yaptıklarından dolayı, bir su kenarına gelir.

Kimi Türk halk anlatılarında da kırk yiğidin ihanetine rastlanmaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'den Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu'nda Dirse Han'ın kırk yiğidinin ihaneti söz konusudur. Beyin oğlunu kıskanan kırk yiğit, baba ile oğlunun arasına nifak sokarlar, yaptıkları kışkırtmayla Dirse Han'ın Boğaç'ı öldürmesini isterler. Hikâyenin ilerleyen bölümlerinde de bu "kırk namerd", Dirse Han'a ihanet eder ve onu kaçırmaya karar verirler. Manas Destanı'nda da hain kırk yiğit motifi bulunmaktadır. Destanda Kalmuklardan kaçıp gelen ve Müslüman olmaya karar veren Almambet'in Er Kökçö ile arkadaşlığı kıskan kırk yiğit ona iftira atarlar ve Kökçö ile aralarının bozulmasına sebebiyet verirler.¹⁰⁶

ğ. M. Geleceğin Tayini:

1. M.400. Beddualar:

Kahraman Tülek, Susılu ile birlikte su altı âlemine iner. Burada Susılu, Tülek'e sarayda yatak sereceğini, sonra kendisini alacağını söyler ve Tülek'ten saçını bırakması için yalvarır. Tülek, bileğini doladığı Susılu'nun saçını bırakır. Susılu, taş saraya girer ve üç gün üç gece dışarıya çıkmaz. Bunun üzerine beklemekten dermanı kalmayan Tülek, dördüncü gün sabah namazını kıldıktan sonra, iki rekât namaz daha kılar ve İsm-i Âzam duasını okur. Hak Teâlâ'ya şöyle niyazda bulunur: "İlahi, bu kızı, kavmi-halkı, onların malını mülkünü, hepsini güneşin sıcaklığı ile dermansız kıl" diye beddua eder (T170-195).

¹⁰⁶ Ahmet Özgür Güvenç, "Bazı Halk Anlatılarında Kırk Yiğit'in İhaneti Üzerine Bir Değerlendirme", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 40. 2009, s. 179-190.

Beddua (kargış) kavramını Şükrü Elçin şu şekilde tanımlamaktadır: “Beddua ise, duanın aksi ve zıddı olan lanet, inkisar, bela ve gazap ifade eden menfi sözlerdir. Farsça “bed” ve Arapça dua(çağırma) kelimelerinin birleşmesinden yapılan bu tabiri, Türk kaynaklarından 19’uncu asra kadarki kültür eserlerimiz ve sözlüklerimiz çok yaygın “kargış” ve “ilenç” kelimeleriyle karşılamışlardır.¹⁰⁷

Dede Korkut Kitabı’nda da alkış ve kargışlara sıkça tesadüf edilir. Deli Karçar’ın saldırısından kaçan Dede Korkut, Deli Karçar hamle edince İsm-i Âzam duasını okur ve “Çalar isen elin kurusun” diye beddua eder ve bunun üzerine Deli Karçar’ın eli havada asılı kalır.¹⁰⁸ Yine Dede Korkut Kitabı’nda Karaça Çoban’dan evinin kâfirler tarafından basıldığını, karısı ve oğlunun esir düştüğünü öğrenen Salur Kazan, aklı başından giderek “Ağzın kurusun çoban, dilin çürüsün çoban, Kadir senin alınına kada yazsın” diye Karaca Çoban’a beddua da bulunur.¹⁰⁹ Türk halk hikâyelerinde de beddua motifi, pek çok hikâyede yer almaktadır. Mesela, Âşık Garip hikâyesinde Âşık Garip’in ahvalini soran Şah Senem’e yalan atan Keloğlan, Şah Senem’in türküsünde söylediği bedduayla o anda ölür.¹¹⁰

h. N. Talih:

1. (A)N839. Kırk Kız Yardımcı Kahraman:

Kahraman Tülek’in âşık olduğu peri kızı Susulu’nun maiyetinde peri yüzlü kırk kız hizmetkârı vardır (T196-200).

Kırk yiğit-Kırk kız motifi, Türk destanlarında sıkça karşılaşılan müşterek olan motiflerden birisidir. Türk destanlarında merkezi kahramanların efsanevî karakterini tamamlayan iki unsurdan biri at, diğeri de kırk yiğittir.¹¹¹ Tülek Destanı’nda tespit ettiğimiz kırk kız motifine, Dede Korkut Kitabı’nda da rastlarız. Burla Hatun, Selcen Hatun, Banı Çiçek gib kadın kahramanların, tıpkı erkek kahramanların kırk yiğidi olduğu gibi, yanlarında kırk kızı vardır. Bey hatunlarının yanlarında bulunan bu kızlar, maharet sahibidirler.¹¹²

¹⁰⁷ Elçin, age, s.662-663.

¹⁰⁸ Ergin, age, s. 126.

¹⁰⁹ Ergin, age, s.103.

¹¹⁰ Türkmen, age, s. 165-166.

¹¹¹ İsa Özkan, **Yusuf Bey-Ahmet Bey (Bozoğlan) Destanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s.126.

¹¹² Abdülkadir İnan, “Türk Destan ve Masallarında Kırklar Motifi”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 1958, S. 77, s. 222-224.

2. N844. Yardımcı Derviş:

Hızır, kahraman Tülek'in rüyasına girerek, altmış yiğidin kendisine düşmanlık edeceğini bildirir ve ona zor zamanlarda okuması için İsm-i Âzam duasını öğretir (T20-26). (V206 numaralı Hızır maddesinde bu konuya temas edilecektir).

1. P. Cemiyet:

1. P10. Krallar:

Baçman Han ile Çaçdar Han adlı hanlar vardır. Baçman Han, bir han oğludur. Yurdu geniş, malı, mülkü çoktur. Altmış yiğit yoldaşı, hizmetçisi vardır. Her birisini çocuk gibi süsler. Altmış birinci Mirkasık Bey oğlu Tülek'tir. Baçman Han, Tülek'i kendi katına alır. Çaçdar Han yer altı âleminin padişahıdır. Maiyetinde devler, periler cinler bulunur. Peri kızı Susulu'nun babasıdır.

2. P233. Baba ve Oğul:

Sarı Mirkasık Bey, kahraman Tülek'in babasıdır. Destanda sadece ismi zikredilir. Altın tahtta oturduğu, seyrek sakal uzattığı şeklinde tasvir edilir (T134-135). Olay örgüsünde hiçbir rolü yoktur. Tülek, destanın başkahramanıdır. Âşkî yüzünden memleketini, ailesini terk eder ve peri kızı Susulu'nun yurdu olan yer altı âlemine iner. Bir vakit burada yaşadından sonra, Susulu ile yeryüzüne çıkar ve ölür.

4. P234. Baba ve Kız:

Kahraman Tülek'in âşık olduğu peri Susulu, yer altı âleminin padişahı Çaçdar Han'ın kızıdır.

5. P261. Kaynata:

Kahraman Tülek'in kaynatası, su altı âleminin padişahı Çaçdar Han'dır.

6. P414. Avcılık:

Baçman Han daima kuş ile hayvan avlar. Her bir yiğidin kendi kuşu vardır. Kahramanımız Tülek'in kuşu Ak Yabalak adındadır. O yiğitlerin kuşları yakaladıklarını, Baçman Han'a getirirlerdi. Günlerden bir gün Baçman Han ava çıkar. Kuşlar uça da kaçsa da hepsini Tülek'in kuşu Ak Yabalak yakalar. Orada hanın diğer altmış yiğidi hiçbir şey yakalayamaz. Tülek avladığı bütün kuşları hana verir. Altmış yiğit, Tülek'in saygısızlık ettiğini düşünerek, onu bıçaklayarak öldürmek isterler (T8-15).

Türk destan ve hikâyelerinde kahramanların sık sık ava gittikleri ve usta birer avcı oldukları görülür. Kahramanlar av ile uğraşarak hem nişancılıklarını ispat ederler hem de hoşça vakit geçirirler. Her kahramanın av için sahip olduğu av hayvanları ya da silahları vardır. Tülek Destanı'nda da kahraman Tülek'in sahip olduğu av hayvanı Ak Yabalak adlı kuştur. Dede Korkut Kitabı'nda da kahramanların av ile uğraştıklarına şahit olmaktadır. Dirse Han, kırk yiğidin aldatmasıyla oğlu Buğaç'ı bir av esnasında yaralar.¹¹³ Yine Dede Korkut Kitabı'nda Salur Kazan bir gün yiyip içip otururken yanındaki beylere “Ünüm anlan bigler sözüm dinlen bigler, yata yata yanumuz ağrıdı, tura tura bilimüz kurıdı, yoriyalım a bigler, av avlayalum kuş kuşlayalum ” der ve beyleriyle beraber ava çıkar.¹¹⁴

i. T. Evlilik:

1. T15. İlk Görüşte Âşık Olma:

Kahraman Tülek, atıyla beraber bir göl kenarına geldiği zaman, gölün kıyısında altmış karış uzunluğundaki saçını tarayan fevkalade güzel olan Susulu'ya ilk görüşte âşık olur. Peri kızı Susulu da arkasını dönüp kahraman Tülek'e baktığı zaman, o anda Tülek'e âşık olur (T41-53).

İlk görüşte âşık olma motifi, halk edebiyatı mahsullerinin pek çoğunda yer almaktadır. İlk görüşte aşk motifi, daha önce birbirini hiç görmemiş kişilerin arasında gerçekleşmektedir. Mesela, Başkurt destanlarından Kara Yorga Destanı'nda kahraman Ebley, parlak kara gözlü, uzun saçlı, cilveli Maktımhılıv'ı görünce o anda ona âşık olur.¹¹⁵ Türk halk hikâyelerinde bu motife daha sık tesadüf edilmektedir. Ferhat ile Şirin hikâyesinde Şirin ile ablasının yaptırmakta olduğu sarayda çalışan Ferhat, Şirin'e ilk görüşte âşık olur.¹¹⁶

2. T30. Âşıkların Karşılaşması:

Kahraman Tülek ile Susulu, bir göl kenarında karşılaşırlar.

¹¹³ Ergin, age, s. 85-86.

¹¹⁴ Ergin, age, s.95.

¹¹⁵ Ergun-İbrahimov, age, s. 224.

¹¹⁶ Ali Berat Alptekin, **Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002, s. 266.

3. T42. Âşıkların Konuşması:

Kahraman Tülek, göl kenarında Susulu'yu görünce yanına gider ve Susulu ile konuşmaya başlar. Tülek kıza “ay gibi güzel yüzüne” âşık olduğunu, kendisine adını söylemesini ister. Kız ise kendi yurdunun zor bir yer olduğunu, onun orada hasta olup öleceğini, dönüp gitmesini söyler. Tülek, kuşundan, atından, anasından, babasından dahi vazgeçeceğini adını söylemesini ve kendisiyle evlenmek ister. Kız onun buradan gitmesi karşılığında altın tarak, yüzük, al ayna gibi hediyeler vermeyi teklif eder. Tülek, kızın teklifini kabul etmez, onunla evlenmek istediğini tekrarlar. Bunun üzerine Susulu, yanına beş kişi geliyor diyerek, Tülek'i aldattır ve suya dalar. Destanın ilerleyen kısımlarında da Tülek ile Susulu arasında konuşmalar devam eder.

4. T121. Eşit Olmayan Evlilik:

Kahraman Tülek, su altı âlemine iner ve orada belli olaylar neticesinde peri kızı Susulu ile evlenir.

Türk destan kahramanlarının olağanüstü hususiyetlere sahip varlıklarla ya da kendi sosyal ve kültürel konumlarının aksi yönünde olan insanlarla evlenmeleri hadisesine birçok destan metninde tesadüf edilmektedir. Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur varyantında Oğuz Kağan'ın iki hanımı da olağanüstü hususiyetlere sahiptir. Oğuz Kağan'ın ilk hanımı gökten inen ışık içerisinde yalnız oturan çok güzel bir kızdır. İkinci hanımı ise, göl ortasındaki ağaç kovuğundan çıkan bir kızdır.¹¹⁷ XV. yüzyılda yaşamış bir tarihî şahsiyet olan Nogay beylerinden Edigey'in kahramanlıkları etrafında teşekkül etmiş olan Tatar destanı Edigey Destanı'nda kahraman Edigey Han'ın dünyaya gelişi, aynı şekilde olağanüstü hususiyetler taşır. Kahraman Edige Han, bir peri kızından doğmuştur.¹¹⁸

5. T135.1. Evlilik formülü:

Peri kızı Susulu yer altı âlemine indiği zaman Tülek'e; “Sen benimsin, ben sen seninim” der.

¹¹⁷ W.Bang-R.G.Rahmeti, age, s.13,15.

¹¹⁸ Sulti, age, s.41.

j. V. Din:

1. V50. Dua:

Kahraman Tülek, rüyasında Hızır'dan öğrendiği İsm-i Âzam duasını müşkül durumlarda okur.

2.V52. Duanın mucizevî gücü:

Tülek Destanı'nın başkahramanı Tülek, Hızır'dan öğrendiği İsm-i Âzam duasını, muhtelif olaylarda okur. Bu dua, mübarek bir dua hükmündedir ve okununca duanın mucizevî tesirleri görülür.

Dede Korkut Kitabı'nda da İsm-i Âzam duası zikredilmektedir. Deli Karçar'ın saldırısından kaçan Dede Korkut, Deli Karçar kendisine hamle edince, İsm-i Âzam duasını okur. İsm-i Âzam duası Allah'ın adlarından biridir, en büyüğüdür, fakat bu ad gizlidir. Kimse bilmez. Ancak Allah adı, Hû'ya irca edildiğinden "Allah" ve "Hû" adları İsm-i Âzam olarak kabul edildiğine dair bir inaç vardır.¹¹⁹ (Bu motif hakkında V58 Merasim Olarak İbadet numaralı motifte bakınız).

3. V58. Merasim olarak ibadet:

Kahraman Tülek'in Hızır'dan öğrendiği İsm-i Âzam duasını muhtelif olaylarda okuduğu görülür. Destan metninde dua, beş yerde geçmektedir.

1. Tülek, rüyasına giren Hızır'dan İsm-i Âzam duasını öğrenir, uyandığında İsm-i Âzam duasını okuyup üflediğinde, atın toynaklarından çiviler düşer, ayakları iyileşir. (T27-30)

2. Tülek, taş sarayına girip üç gün üç gece dışarıya çıkmayan Susulu'nun yaptığına öfkelenir ve dördüncü gün sabah namazını kıldıktan sonra, iki rekât namaz daha kılar, İsm-i Âzam duasını okur ve bütün halkı hayvanları sıcaklıktan helak et diye beddua eder (T170-195).

3. Saraydan çıkıp yanına gelen Susulu'nun su altı âlemini eski hâline getirmesi için, Tülek'e yalvarması neticesinde Tülek, teyemmüm abdesti alır, iki rekât hacet namazı kılar, İsm-i Âzam duasını okur ve "İlahi, bütün müşkül işim sana kolaydır, diyerek Hak Teâlâ'ya yalvarır (T240-249).

¹¹⁹Orhan Şaik Gökyay, "Dede Korkut Destanlarında İslamî Unsurlar", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1971, s.71.

4. Yeryüzünde göl kenarında kendisini bekleyen atı ve kuşunu özleyen kahraman Tülek, Hak Teâlâ'ya atı ve kuşunu yanına getirmesi için dua eder (T295-299).

5. Yer altı âleminde yaşarken yurdunu özleyen Tülek, bir müzik aleti icat eder, İsm-i Âzam duasını okur ve Hak Teâlâ'dan kendisine ozanlık sanatını ve müzik aletine ruh vermesi için dua eder (T315-325).

Dua etme motifine Dede Korkut Kitabı'nda da rastlıyoruz. Dede Korkut, her hikâyenin sonunda "Yöm vereyim hanum" diye başlayarak bir kapanış duası eder: "Yırlü kara tağların yıkılmasun, kölgelüçe kaba ağacın kesilmesin, ağ sakallı baban yiri uçmak olsun, ağ pürçekli anan yiri behişt olsun, oğul ile karındaşdan ayurmasın, ahır vaktında aru imandan ayırmasun, amin amin diyenler didar görsün, yığışdusun, dürişdürsün günahunuzu adı görklü Muhammed Mustafa yüzi suyına bağışlasun hanum hey".¹²⁰ "Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyı"nda Kan Turalı, karşılaştığı olağanüstü hayvanlarla mücadele ederken, adı görklü Muhammed'e salâvat getirir, cömertler cömerti Tanrı'dan medet dileyerek, bütün hayvanları öldürür.¹²¹ Manas Destanı'nda da dua motifine rastlanmaktadır. Destanda kahramanlar sıkıntıya düştükleri, yaralandıkları zaman, Allah'tan, Peygamber, Hızır ve pirlere yardım dilerler. Çoğunlukla pirlere ruhaniyetlerinin onların yardımına koşacağına inanırlar. Destanda Semetey bölümünde kahramanın adı, ihtiyar Hızır tarafından dua edilerek verilir.¹²² Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın Tanrı'ya yalvarmakta olduğu kaydedilir.¹²³

4. (A)V206. Hızır:

Hızır, kahramanımızın karşısına rüyasında çıkar. Hızır, kahraman Tülek'in rüyasına girerek, altmış yiğidin kendisine düşmanlık edeceğini bildirir ve ona zor zamanlarda okuması için İsm-i Âzam duasını öğretir (T20-26).

¹²⁰ Ergin, age, s. 153.

¹²¹ Ergin, age, s.189-192.

¹²² İsa Özkan, "Manas Destanında İslami Unsurlar", **Manas Destanı ve Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995, s.196-197; Emine Gürsoy Naskali, age, s.213-214. Dede Korkut Kitabı'nın Türkmen Sahra nüshasında da pek çok İslamî unsur bulunmaktadır. 13. hikâyeyi içeren nüshadaki İslami unsurlar hakkında bk. Muhammet Atasever, "Dede Korkut'un Türkmen Sahra Nüshasında İslami Unsurlar" **Kahramanın Gölgesinde: Türk Destan Geleneği Üzerine Çalışmalar**, (Ed. S. Şimşek – Z. G. D. Gültekn), Paradigma Akademi Yayınlar, Çanakkale, 2022, s. 33-62.

¹²³ W.Bang-R.G.Rahmeti, age, s.13.

Türk halk inançlarında Hızır, bütün ümit ve imkânların tükendiği, çarelerin sona erdiği durumlarda yardıma çağırılan ve çağırıldığında da mutlaka geleceğine inanılan sonsuz güce sahip semavî bir kurtarıcıdır. Türkçedeki “Kul sıkışmayınca (ya da bunalmayınca, daralmayınca) Hızır yetişmez“, “Hızır gibi yetişti” ve benzer atasözü ve deyimler hep bu halk inancının bir ifadesidir. Hızır’ın bütün İslam milletlerinin folklorundaki en canlı, en bilinen sima, özellikle Türkler için Hz. Muhammed ve Hz. Ali’den sonra en çok bahsedilen şahsiyet olduğunu söyleyebiliriz. Halk Hızır’ı peygamber olarak kabul eder. Onun umumiyetle Hızır aleyhisselam, Hızır nebi veya Hızır peygamber diye anılması da bu inanın ifadesidir.¹²⁴ Türk destanlarında ve hikâyelerinde olağanüstü yardımcı kahraman hüviyetinde karşımıza çıkan Hızır motifine, halk edebiyatı mahsullerinde sık sık rastlanır. Dede Korkut Kitabı’ndaki “Dirse Han Oğlu Buğaç Han Boyı”nda kahraman Buğaç Han bir av esnasında babası Dirse Han tarafından oklanır. Buğaç Han bir dere içinde yatarken Hızır yardımına yetişir; “Oğlan anda yıkıldukda boz atlu Hızır oğlana hazır oldu, üç katla yarasın eli-y-le sığadı, sana bu yaradan korhma oğlan ölüm yokdur, tağ çiçeği ana südi-y-le senün yarana melhemdür didi, gayıb oldu”.¹²⁵

Manas Destanı’nda Hızır ismi, “Kıdır” diye geçer. Manas Destanı’nda kahraman henüz beşikte iken onu Hızır’ın himaye ettiğine inanılır.¹²⁶ Yine aynı destan metninde, Manas’ın ölümünden iki ay sonra, ilk karısı Kanıkey bir erkek çocuk doğurur. Amcaları tarafından öldürülmek istenen Manas’ın bu oğlunu, karısı Kanıkey, babası Kara Han’ın yurduna kaçıtır ve çocuğunu orada büyütür. Dedesi Kara Han, çocuğa ad vermek için ak sakallıları, kara sakallıları toplar, şölen verir. Fakat orada toplananlar uygun bir ad bulamazlar. Tam o sırada bir ihtiyar suretinde Hızır gelir ve çocuğa Semetey adını verir.¹²⁷ Uygur Türklerinin Abdurrahman Han Destanı’nda Hızır, Abdurrahman Han’ın sağ omzuna mührünü basar, sol omzuna dua ile iltifat eder ve “zemzem suyu” içirerek geleceği hakkında bazı tavsiyelerde bulunur. Hızır ona, Hoten’i kurtaracağını ve Hoten halkının önünden geçip cennete gideceğini, ama sırrını hiç kimseye açmaması gerektiğini bildirir.¹²⁸

¹²⁴ Ocak, age, s.107; Pertev Naili Boratav, Hızır Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, s. 462.

¹²⁵ Ergin, age, s. 88.

¹²⁶ Naskali, age, s.18.

¹²⁷ Naskali, age, s. 213.

¹²⁸ Özkan, **Abdurrahman Han Destanı**, s.83.

5. V462. Zahitlik:

Kahraman Tülek destan metninde her zaman Allah'a kulluktan uzak durmayan, gönlü temiz biri olarak tasvir edilir (T15).

k. W.Karakter Özellikleri

1.W28. Fedakârlık:

Destan kahramanı Tülek, Susılu'nun aşkı için ailesinden, memleketinden, çok sevdiği atından kuşundan vazgeçerek, su altı âlemine iner (T161-165).

2. W167. İnat:

Kahraman Tülek, Susılu'nun aşkına karşılık vermesi için inatla Susılu'yu ikna etmeye çalışır ve Susılu Tülek'i aldatıp suya dalsa bile Tülek niyetinden vazgeçmez ve peri kızının saçlarını tutarak su altı âlemine iner (T56-165).

3. W181. Kıskançlık:

Baçman Han ava çıkar. Uçan ve kaçan bütün avları Tülek'in kuşu Ak Yabalak yakalar. Orada hanın diğer altmış yiğidi hiçbir şey yakalayamaz. Tülek avladığı bütün kuşları hana verir. Baçman Han'ın maiyetindeki altmış yiğit, Tülek'i kıskanır (T8-15).

1. Muhtelif Motif Grupları:

1. Z71.1. Formülistik Sayı 3:

Üç yiğit Tülek'in atını tutup, iki yiğit atın dizginini çıkarır, birisi atı kamçılar (T37).

Oğuz Kağan, çocuklarının bulduğu yayı ve oku üçe böler, çocuklarına paylaşır.¹²⁹ Dede Korkut Kitabı'nda da üç formülistik sayısına rastlamak mümkündür. Karaça Çoban Salur Kazan ile konuşurken, kendisinin kâfirlerle savaştığını, üç yerde yaralandığını beyan eder.¹³⁰ Trabzon tekfurunun kızının üç vahşi hayvanı vardır. Kahraman Kan Turalı bu üç canavarla mücadele eder.¹³¹

¹²⁹ Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili**, İstanbul, 1972, s.48.

¹³⁰ Ergin, age, s.103.

¹³¹ Ergin, age, s.165.

2. Z71.2. Formülistik sayı: 4.

Tülek'in duası kabul olduğu vakit, sarayın dört yanından akan nehirlerin hepsi kurur (T194).

2. Z71.3. Formülistik Sayı 5:

Susulu, Tülek'e arkasından ona doğru gelen beş atının olduğunu söyler ve Tülek arkasına dönüp bakınca kız denize dalar (T160).

3. Z71.4. Formülistik Sayı 6:

Kahraman Tülek'in atı Akbüzçe Yilyetmez kamçıldığı için ürker ve durmadan altı gün koşar, yedinci gün bir göl kenarına gelir (T38).

4. Z71.5. Formülistik Sayı 7:

Kahraman Tülek'in atı yedinci gün bir göl kenarının yanına gelir (T38).

5. Z 71.12. Formülistik sayı: 40.

Peri kızı Susulu'nun sarayının çevresinde oturan kırk hizmetçisi vardı, hepsi güzel yüzlü periydi (T196). Türk halk anlatılarının önemli sembollerinden biri olan kırk sayısı, bilhassa destanlarda beylerin, kahramanların yanında bulunan, onunla birlikte epik macerada düşmanlara savaşan kırk yiğit olarak karşımıza çıkmaktadır. Manas Destanı'nda da kahraman Manas'ın yanında kırk çorası bulunmaktadır.¹³²

6. Z71.13. Formülistik Sayı 60:

Baçman Han'ın maiyetinde altmış yiğidi bulunmaktadır ve altmış birinci yiğit, Sarı Mirkasık Bey oğlu Tülek'tir (T5).

7. Z292. Kahramanın Ölümü:

Destan kahramanı Tülek ile peri kızı Susulu, su altı âleminin padişahı Çaçdar Han'ın izin vermesiyle yeryüzüne çıkarlar. Balkan dağına gidip uzun bir ömür sürerler ve vefat ederler (T485-487).

¹³² Ali Berat Alptekin ve Mehmet Alptekin, "Manas Destanı ve Dede Korkut Destanları Arasındaki Benzerlikler", Destan Yazıları, Kömen Yayınları, 2020, s.43

IV. BÖLÜM
TÜLEK DESTANI'NIN METNİ

A. Tülek Destanı'nın Transkripsiyonu:

TÜLEK

Baçman Han bîrlen Çaçdar Han digen hanlar bar irmiş. Evvel zamanlar Cayık sulagan iken.

Baçman Han digen bîr han uğlu irdi: halkı, nigmeti, pılı (T5) küp, yûrtı kiñ idi. Altmış yigît hizmetçi -nükeri bar idi, herbirsîn bala tik bizep yûrtir idi. Altmış bîrinci Mirkasık Biy uğlu Tülek atlıg idi. Tülek'ni han üz katına aldı. Tülek bîr yalgız uğıl idi.

Baçman Han daimen küş çüyer idi. Her kayu yigîtlerniñ üz üzine küşları bar idi. Tülek'nin küşı Ak Yabalak idi.

(T10) Yigîtlar küş atmaktin heyran hemkar irdiler. Ul yigîtlar, küşları herni alsa, Baçman Han'ga kultirir irdiler.

Künlerde bîr kün Baçman Han avga çıkdı. Herni küş üçsa, kaçsa, Tülek'nin yabalagı aldı. Ul yulda hannıñ (başka yigîtlari hiçni) almas (irdi). Tülek aldı, hanga birdi. Altmış yigît, Tülek'ni güstah (T15) kürip, pıçakka ilekkü tik buldılar.

Herdaim Tülek Hak külligından hali bulmas idi, küñili pak idi. Tülek'nin mingen atın Akbüzçe Yilyitmez dirler idi. Ul kiç, has kılıp altmış yigît Tülek atınıñ dürt ayagınıñ yürek itine ütkin timir kadak sukdılar, yürirge dermanı bulmasın dip. Tülek bu işni (T20) hergiz bilmedi, üzi üykıda idi. Tüş içinde Hızır Galeyhisselam keldi, Tülek'ke İsmi eg'zam dügasın ügretti:

- Ey uğılım, altmış yigît seña düşmanlık kılıp, atıñ tüyagına ütkin timir kadak sukdılar. Üşbu İsmi eg'zam dügasın ukıp dem birir iseñ, kadakları tüşip, atıñ ayakları sag bulgay, tidi. Yene: - (T25) Ey uğılım Tülek, her kayçak seña müşkil iş tüşse, (bu düganı) ukıgil! didi.

Tülek irtte uygandı, İsmi eg'zam dügasın ukıp dem birdi ise, at ayaklarından kadaklar tüşdi, ayakları uñaldı, sag buldı. Hiçkim irsege bularni eytmedi.

(T30) İrtte buldı, atlandılar. Tülek bîr külge kararga ketdi. Altmış yigît tañ kalıp:

- Tülek'nî ültirmesek, bızge ne bulmagay? didiler.
Anda eytdiler:
- Bizler üç yigît baralım, ikimîz Akbüzçe'nîñ cügenin alıp, bîrimîz Akbüzçe'nî kamçılalım. Ul segat Akbüzçe Yilyitmez alıp üçkay, (T35) agaçka ya taşka sugıp ültirgey, anıñ hurlıgındin kütılğaymız! tidiler.

Üç yigît has kilip, ikîsî (atnıñ) cügenin suyıp, bîrsî kamçıladı. Akbüzçe yıla alıp kaçtı. Altı kün tuktamadı, yitînçi kün irte kün çıkarda bîr ulug deryanıñ yanına keldi, tuktadı. Tülek hiç kaya ketmişin (T40) bilmedi, anıñ kande ketkenin (yene) hiç kîşî bilmedi.

Ul segat Tülek atı tuktagan yirde bîr kız kürdi, gayet sahibi cemaldır, kîm kürse gıyşkindin can birir dey bulır idi. Ul su perisi Çaçdar Han digen padişahnıñ kızı idi. Tülek atı tuktagan yirge kelip, her irte saçın tarar idi. Ul kız saçın tarap ultırgan vakıt, (T45) Tülek atındin indî, kıznıñ yanına keldi. Kız tüymadı. Saçınıñ uzınlıkı altmış karış bar idi; saçın ikî yañakına salıp, tarap ultırır vakıtı (idi). Tülek kilip kızga selam birdi. Kız saçın yüzündin kiterip, eylenip karadı, Tülek'nî kürdi, ah kılıp eydi:

- Eger arkan ultırgan vakıtım bulmasa, yüzimni kaçan seña (T50) kürgezgey idim! – tidî. Tülek'nîñ yüzine karadı. Gayat zifa yigît turr. Tülek'ke kız anda gaşıyk buldı, hiç süz eytir heli hem ul yirden kiter dermanı bulmadı. Künilindin eytdi:
- Bu yigîtni bîr zaman aldalmasam, şayat kîşige katılıp kitkeymen tidî. Kıznıñ ul segat barça teni kaltıradı, türirga hiç (T55) dermanı kalmadı.

Tülek kızga kuşag eytdi:

(T60)

İnip kildim atımdan,
İmdi küresin üziñe,
Selam birdim ben seña,
Ay tik kürikli yüzine,
Gaşıyk buldum ben seña,
Nezik zifa buyıña,
Süzin eytçi, Susılu!

Kız yene Tülek'ke eytdi:

(T65)

Men usalññ üzine,
Gaşyık bulma, bay uğlı;
Bizniñ yirler katı yir,
Tüzalmassıñ bay uğlı;
Heste bulıp ülersiñ,
Kaytıp kitkıl bay uğlı!

(T70)

Andan Tülek kızga eytdi:

Sefer kıldık yüz kişi,
Cügen suydı üç kişi;
Atım keldi yarışıp,
Kulım keldi karışıp;
Atñ-yulñ bilmeymen;
Atñ eytçi, Susılu!

(T75)

Andan kız eytdi:

Atñ kelir yarışıp,
Kulñ kelir karışıp,
Atñ-yulñ bilmeseñ;
Atñ eytip bireyim,
Atñ üzññ bilesiñ;
Sarı Biy Mirkasık uğlı

(T80)

(T85)

Tülek atlı yigıt sen!

Andan sũñ Tũlek eytdĩ:

(T90)

Atıñ-yulıñ bilmeycĩ,
Kayda azıp yũrĩrsen,
Zifa Tũlek, yeş ugıl?

(T95)

Bĩr digende bil algan,
Bilen sayın san algan,
Kanat kakmay kaz algan,
Ağızı kanlı bũrĩ algan,
Ahagı silbek tũlkĩ algan,
Muyını ızın tũrna algan,
Kũş ¼çırmıy kũş algan,
Ak Őũñkarımdin bizeyin,
Sunıñ kızı Susılu!

Andan kız eytdĩ:

(T100)

Atım sorap nidersen?
Hıuş hemail, hıuş yũzĩk,
Mũna seña bũlegĩm!
Bĩzniñ yirler katıdır,
Tũralmassıñ Tũlegĩm,

(T105)

Heste bulıp ¼lersĩñ!
Men de senlik tũgĩlmen,
Kaytıp kitkĩl, Tũlegĩm!

Andan Tũlek eytĩ:

(T110)

Artık küşnı aşırmas,
Şünkarımdin bizeyin,
Aylık yirni bir baskan,
Yıllık yulnı bir baskan,
Küyrığı-yalı taralgan,
Dürt ayagın bir algan,

(T115)

Argımakımdan bizeyin!

Andan kız eytdi:

Kürikli saçım taratkan,
Tunım-buyım sılatkan,
Altın tarak, al küzgı,
Müna seña bülegim!
Şunı al da yulñ al,
Kaytıp kitkil, Tülegim;
Men de senlik tügilmen,
Işanmagıl, Tülegim!

(T120)

(T125) Andan Tülek eytdi:

Un ay tügel kütergen,
Uñgurtkadin bügilgen,
Helal kulı talçıkkan,
Tun tizilgen ultirtkan,
Tün yükısın üç bülgen,

(T130)

(T135)

Tünler türüp imizgen,
Ayakdin kaymak yidirgen,
Anamdin hem bizeyim!
Altın tizige ultırgan,
Ayırı sakal üstirgen,
Atamdin hem bizeyim!
Sunıñ kızı Susılu,
Seniñ birlen bulayım,
Atıñ eytçi, Susılu!

(T140) Andan kız eytdi:

Huş hemail, huş yızık,
Almadıñ sin, Tülegim,
Altın sırgam, al yızık,
Yene birdim – bülegim.

(T145)

Bülek birip almaysen,
Nidir seniñ tilegim,
Süzim eytçi Tülegim!

Andan Tülek eytdi:

(T150)

Huş hemail, huş yızık
Zifa yızim bizegil!
Altın tarak, al küzgini,
Men niteyin Susılu?

Yüzük-bülek kirekmes,

Zifa buyın tilegim!

(T155) Süzüm şuldır Susılı.

Andan kız eytdi:

Aptırapseñ bay ugli,

Tintirepseñ bay ugli,

Ene argı yagiña,

(T160) Kile türür biş kişi,

Kürmeymüsen, bay ugli?

tip, Tülek'nı karatıp, üzı suga çumdı. Altmış karış saçının altı karışı suga kirmegen idi. Tülek kızın saçından bileğine urap aldı. Şulay barıp, kız sudan çıkkançı, bileğinnen yibermedi.

(T165) Bir zaman kün, ay kürinmes yirge çıkdı. Bır pulat-saray türür. Aldı-yanındin bır dey (deryalar) akıp barır: (yanında) baldin, yene aldında sūt deryası akıp barır. Tülek kürdi. Kız(nıñ) saçın yibermes buldı. Anda Tülek'ke kız eytdi:

- İndi sen beñasın, ben señamın, saçımını yibergil, men sarayga
(T170) ineyin, tüşek salayın, andan sün señi çıkıp alayın.

Anda Tülek kızga eytdi:

Altı kün de yiti kün,

Atım alıp kilipdir;

Aldamaçı Susılı,

(T175) Ay yüzündin bır üpmey,

Hiç yibermem, Susılı!

Anda kız eytdi:

Altı kün de yiti kün,
Atıñ alıp kilipdir,
(T180) Aşıkmaçı bay uğlu,
Cümle buyım seniñdir,
Sabır itçi bay uğlu!

tip, kız eytkeç, Tülek kızınıñ saçındin yiberdi.

Kız sarayga mındı, işikine kİRÜ (ile) sarayınıñ işikİN bİrkİtdİ. (T185) Ul segat pulat sarayınıñ biyiklikİ havaga çıkdı. Kız hergiz çıkmadı, üç kün-tün Tülek anda kaldı. Hiç dermanı bulmadı. Dürtinçi kün erte namazın kİlgandin sün, ikİ rekegat namaz kİldı, İsimİ eg'zam dügasın ukıdı, dem kİltİrdİ, başın secdege kuydı, anda eytdİ:

- (T190) İlahi, bu kızını, kavmİ-ħalkı, malı-tevarını-barçasını kün İssİlikİ bİrle dermansız kİlgaysen- (tip) eytdİ.

Ul segat dügası müstecab bulıp, üç kün-tün hava İssİlikİ kaynar buldı, ul sarayınıñ yanındin akkan bal deryası, sūt deryası, dürt tarafıdan akkan su deryası tamam kürİdİlar, hiçbir İçİM su kalmadı, (T195) takatsİZ buldİlar, barçası yatıp ülgü tik.

Ul kızınıñ sarayı tigresİNde ulturgan kırık İvlİ ħİzmetçi nükerİ bar İdİ, barçası zİfa yūzlik perİler İdİ; barçası yıyılışıp kız sarayına kİldİler, çarlaşdİlar. Kız hergiz işikİN, terezesİN açmadı hem avaz bİrmedİ. Bu ħalayıklar anda Tülek'nİ kürdİler, gayet (T200) saħİbİ cemal yİgİt tūrır. Ve:

- Kız bu yİgİtdin kaçıp bİklenmİş, bu İş bu yİgİtdin tūrır! - tidİler. - İmdİ (ne) kİlmac kerek, tiz katıla - yıyıla kİlİñ, bu kızınıñ atası Çaçdar ħan'ga barıp eytmek kerek!
Andin Çaçdar ħan'ga barıp eydİler. Çaçdar ħan padişah, katıg (T205)açu bİrle bİregünü yiberdi, eytdİ:
- Ne üçİN andag kılıp ħalkın helak kİla tūrır? EvvelİNde ul yİgİtnİ üzİ kabul kİlmasa İrdİ, ademnİñ bu yirge kİlİRge ne ħalı bar? - tidİ. - Üzİ alıp kilİp turır, imdİ ne üçİN ħalkını helak kİla tūrır? Elbet, ul ademnİñ dügası müstecab üħşaydır. Barıp kızıma (T210) eytİñİZ:

Saraynıñ işik-terezesin açsın, ul yigıtni üz katıyga alsın güzırler tilesin, düga ütinsin! tip, bir kimsenenı iza yiberdi.

Ul kim irse atasınıñ süzin eytkeç, kız saraynıñ işikin, terazesin açtı. Ul zaman kıznıñ tenige küñ tüşdi, kükregindin kırıp, arkasından çıkdı, kız yanıp ülgü tik buldı. Pulat-saray ut kibik (T215) buldı. Şul zaman Tülek sarayga kirdi, kıznı kürdi, saçından (bilekine) urap aldı, pulat-(saray)nıñ işikine sukdu. Kıznıñ gakılı kitdi. Bir zamandin süñ kız isin cıydı, küzin açıp karadı, Tülek'ni kürdi, eytdi:

- Ey yigıt, men seni sevmezlikimdin mündag iş kılğan degilmen. (T220) Men yir astı padişahınıñ kızımın. Üşbu işim atamga faş bulsın dip, mündag iş kılğanmen, - tip yigıtniñ küñilin bu süz ile aldı. Yene eydi:
- Ey yigıt, münçaga tigrü işimiz heter irdi, imdi Hak Tegale'ge şükir, işimsiz küni buldı! - tip, gacep ile Tülek'nin muyınıga kız (T225) kulin saldı. Atamdın destür buldı, heber keldi, seni ciftlikke almaga! - tidı.

Tülek kıznıñ bu süzin işitip, kıznıñ gıyşkına yaş canın kurban kılur tik andag büyük mehebbet ile kız muyınıga kul saldı, meger digeyesen: kükten inip bir-birige kuşılğan tip! Andag mehebbetleri (T230) yakın buldı, Alla'din gayri kimsene bilmes. Andan kız Tülek'ke eytdi:

- İmdi benim gayibimni kiçirgıl! - tip güzırler tiledi, eydi: Ey yigıt, üşbu issilikten helimiz müşkil buldı, imdi Hak Tegale'din ününip, siz düga kılmanız, amin disek, Hak Tegale şayet gafu kılıp, (T235) bu miñnetni kitergey! - tip, kız Tülek'nin ayagına tüşdi, ütindi, Tülek anda kızga eytdi:
- Ey canım mehebbeti, bir segat sen sabır kılıp ultırgıl, men helvet yirge barıp, Hak Tegale'din hacet tileyin, sen hem tilekde bulgaysen, - tidı.

(T240) Saraydan çıkıp bir helvet yirge bardı, teyemmim kıldı, iki rekegat hacet namazı kıldı, İsmi eg'zam dügasına mehkem kiltirdi, başını secdege kuydı, eydi:

- İlahi, barca müşkil işim seña asan türür, - tip, Hak Tegale'ge münacet kılıp eydi. - Bu kavımdin, (rehmet) kılıp, küñ issilikini (T245) kiterip, mehebbet birmek seña asan türür! - tip yalbardı ise, şul uk zaman kuñır salkın yil isip, bal deryası, süt deryası, su

deryası aka başladı. Temam halkı ıssız bulıp, üç künden-kıçe yukladılar. Üç künden sün türdılar, mal- tevarların karadılar, üç ülişi helak bulgan kün ıssılıkidin.

(T250) Andin sün, Tülek birle kızını künden-kün mehebbetleri artıgrak buldı. Kız Tülek'ke eytdi:

- Ey yigıt, sen meña destür birseñ, her irte çıkıp, saçım tarap, yüzüm bizep kilir idim, -tidı. Tülek kızga destür birdi. Her irte helvet çıkıp, saçın tarap, yüzün bizep kilir idi. Bir kün Tülek kızga (T255) eytdi:
- Ne yirge çıkıp saçın tararsen? - tidı.

Kız Tülek'ke eytdi:

- Ne yirde sen saçımdin tütüdn, şul yirde tararmen, - tidı.

Anda Tülek eytdi:

- (T260) Ey can mehebbeti, andag irse, benim atım birle küşümni kürmezmüsen?

Kız Tülek'ke eytdi:

- Meña gaşyk bulmadıñmı? Eytmedıñmı, atımdin hem küşümdin bizeyin, dip?

(T265) Anda Tülek kızga:

- Ul kün anıñ kibik idi, bu kün yene üzge buldı, kürgen bulsañ aygıl! -tidı.

Kız Tülek'ke eytdi:

Atıñ atı Yilyitmez,

(T270)

Aña yiter yir kayda!

Atıñ türür yabıgıp,

Küşüñ türür büyügıp,

Üziñ salıp kitken sün,

Tekıy nege sürarsen?

(T275) Anda Tülek kızga eytdi:

Atım türür ul yanda,

Benim üçin zarıgıp,

Aylık yirni bir baskan,

(T280) İrñi-küzĩ kalıgıp,
Atım alıp kilirge,
Derman eytçi Susılu,
Halñnden kilir (balsa),
Alıp kilçi Susılu!

Andan Tülek'ke kız eytdi:

(T285) Atñ, küşñ bu yirge
Kelip yitmes, bay uğlı,
Bu hñzmetni itmege,
Halim yitmes, bay uğlı,
Tileçi Hık'din (tileğñ)

(T290) Aşıkmaçı bay uğlı,
Ul tileknñ Hık birir,
Kaygırmaçı bay uğlı!

tip, kız eytdi. Tülek türdi, yesig namazın kıldı, mehkem kiltirdi, başın
(T295) secdege kuydı, eydi:

- İlahi, barca ağırlar seña asan türir: atımñı, küşımñı uşbu yirge kiltirseñ küdretiñ bar! Men biçaraniñ helin kim bilmey, - tidı. – Raħmanım sensñ yarabbi - tip, ul kiçe kız birle yattılar irse, tañ namazı buldı irdi. Namazga türdığı vakıtta Yilyitmez (T300) kişnep irdi, küşı şunıldap avaz kıldı. Ul segat Tülek sarayñın terezesindin karadı: Akbüzçe kelip türir, altın iyeri üstinde, Yabalak iyer kaşında kürindi. Ul segat Hık Tegale'ge şükirler kılıp, başın secdege kuyıp eydi:
- Ey emiriñ memleket, bu gıynayat sendin türir!

(T305) Atının kaşına bardı. Atı, küşü Tülek'nî kürdiler irse, atı sîlkîndî, küşü kagındı, büringi tik buldılar. Ul segat Hâk Tegale ul pulat-saraynıñ kaşına ut-ülen yarattı- (at) her kiçe tañ(ga) tik yiyer idî.

Yene Tülek kız mehebbetî birle heste buldı, sap-sarıg buldı- (T310) yŷzine çıkdı. Üzî bilmez idî. Kız irte saçın tarap bizenmege çıksa, al küzğisîn tüşek üstine kuyıp çıkar idî, bu yigît üzin üzî kürsîn, nitek bulmış(ın) bilsîn dip. Kız saçın taramaga çıkıp kitdî. Anda Tülek kıznıñ al küzğisîn tüşek üstinde kürîp açıp karadı, üzîniñ yŷzîn kürdî: sap-sarıg bulmış, (nuru) küyılmış, gayat usal bulmış.

- (T315) Ah deriga, heste buldı, ülim heliga kilipmen! - tidî.

Türdü, bîr gŷlstan digen uyın yasadı, yene bîr dumbra, yene kıl kubızı, yene ürteke yasadı. Ul ürtekeniñ müyüzîn altındin, ayakların kümişdin, ikî küzîn danedin yasadı. Ul ürtekenî bu cihan bizegî birlen bizedî.

(T320) Türüp taharet tüzidî, ikî rekegat hacet namazın ukıdı. İsmî eg'zam dügasın ukıp, mehkem kiltirdî, başın secdege kuydı:

- İlahi, hacetimni sen reva kılğıl, ŷşbu tŷn meña uyın sengatini sŷna birgîl! Yene ŷşbu ürtekege can birgîl! Ey bîr Hŷday, ŷşbu yirge seniñ hŷkimiñ birle griftar buldım, ŷayet ni uyın kılısam, (T325) küñilim melül bulmagay, - tip, Hâk Tegale'ge yalvardı.

Şul segat (Hâk Tegale) hacetîn kabul kıldı, yigîtke uyın sengatî birîp, ürtekege can birdî. Hâk Tegale'ge ŷŷkîr kılıp, uyın uynarga kul birîp, gŷlstanın dumbrasn, kıl kubızın, kündakını bîr kılıp, ŷçisîn birge uynar irdî. Ürtekesine büyardı, eydî.

(T330) Barça (peri) halkı cıyıldı, saray içine sıymaz buldılar. Her kîm kiçe kündîz Tülek katından kitmes buldılar. Saraynıñ içinde türır yir bulmadı, tıŷkarı çıgıp, meclîs kırda buldı. Tülek'nîñ uyınıga gaşyık bulıp, aşamakdin, içmekdin bizdiler. İrte türsalar, kiçe bulğanın bilmes kibi buldılar. Tülek'nîñ uyınıga gaşyık buldı (T335) havadağı küşlar, yapandağı kiyikler -barçası cıyılıp, kiçe-kündîz kitmes buldılar.

Kŷnlerde bîr kŷn Tülek küñilindin zarılık kıldı:

- Ey kerimî rehim, mŷnça periler, küşlar, kiyikler, heyvan-heşaretler birlen şad bulıp tŷra türsam, yil kuzsa, anıñ tuzanı (T340) basıp, suretim azıp, cînler periler suretinde avırmışmın! - dip zar zar yıgladı.

-

Ul kiçe kız katına yatdı, tekiy kızga eydî:

- Ah deriga! Senîñ zifa suretiñe aldanıp, ademlerdin ayırılıp nesebsiz buldım, üler buldım. Atam-anam kayda? Irugım benim (T345) adem! tidî.

Kız eydî:

- Ey yigît, gakılñ kitdîmî? Bu gıynayat, bu devlet nedin türır, bilmeymüsen? Bu devletni tigirgen padişahlar padişahı Teñri Tegale'nî unıtdıñmı? -tidî. Ayırılğanlarını küşmak aña asan türır.

(T350) Bu süz birle yigîtniñ küñilîn avıtdı. Yatdılar. İrte namazga türdılar irse, kürdiler: altın teñit saraynıñ aldında küñilmiş, sekiz kırını, dürt tarafını timir birle kurşagan (bir tag) teñitden yukarı kalkıp saye kılıp türır. Ul tagnı altın birle kürşagan, başını ak merver birle yapkan. Tülek yanı ağaç üsken hem cıkkık (T355) urman bulgan. Barça bılanlar, külanlar, ayular, tülkiler, küş-kürtlar, büriler anda urnaşmışlar. Bu işlerni kürip, kız birle Tülek Hık Tegale'ge şükirler kılıp, Tülek kılıp ul teñit üze ultırdı. Uyınlarını kulına alıp, bizep-sarnap uynay başladı:

- (T360) Gülstanım küylesin,
Dumbram benim süylesin,
Ürteke huş uynasın,
Kürmege kilgen halayık,
Üzîn-üzî bilmesin!
Uynay birgıl, ürtekem!
- (T365) Altın teñit urnatkan,
Tehit-behit türetken
Hık Tegale küdreti,
Şükir kirek, Susılu!

Andin cıyılğan halayıklar eydiler:

- (T370) Bu kım tavı türır? Bu ni tav türır? -tidiler.

Tülek eytdi:

Benim tavım Balkan tav,

Başı havaga çıkkan tav!

tip eytdi.(T375) İştken kiyik, cılan-şeşeretler cıyılıp kilip, başların tüben salıp tıñlar idiler. Tülek anlarını kürîp dıbsap eytdi:

Utlar utı may tatır,

Bülan sevgen Balkan
tav;

İçer suvı bal tatır,

(T380)

Külan sevgen Balkan tav!

Kırları kiñ, yiri tav,

Tülki sevgen Balkan tav,

Yiyer yimişi tügenmes,

Ayu sevgen Balkan tav!

(T385)

Külakları kabırçık,

Karsağı küp Balkan tav;

Kül-kıyusı kamışlık

Kaban sevgen Balkan tav!

Tav yiri ciyi gül,

(T390)

Yimişi küp Balkan tav!

(Üya yasarı yiri küp)

Kuşlar sevgen Balkan tav!

Su-deryası suvalmas,

Suvır sevgen Balkan tav;

(T395)

Başımızın üstine,

Saye bulgan Balkan tav!

tip eytíp uynar irdi. Ul heberler, ul işler kız atası Çaçdar Han'ga işitildi. Çaçdar Han padişah kızından yıraklığı yidi kün-tünlik yulda idi. Tülek'ni (T400) hem uynlarını kürmege andag gaşyık buldı, yimekdin, içmekdin bizdi, diyülerini, perilerini almaga yiberdi. Tülek'ni periler alıp kiter buldılar. Kız Tülek'ke aydı:

- Ey yigıt, ũşbu ürtekeñiñ alıp barmagıl, ũşbu gaziz suretni Hak Tegale canlıg (kılıp), seña birip türür, negyeh atam alıp kalmasın. (T405) Mündag nerse padişahga tansık türür, ul yirge bir ürteke suretin alıp bargıl, - tidi.

Tülek anıñ süzın huş kürdi, ürteke suretini yasadı, ul canlıg ürtekesin kız yanına kuyıp kitdi.

Çaçdar Han Padişah'ga yakın yite, (Tülek) dıbsap uynay başladı. (T410) (Han) Tülek uynagan avazın işitip gaşyık buldı. Şeher halkı barçası karşı çıkdılar. Çaçdar Han üzi uyinga gaşyık bulıp, sabır ite almadı: bir taz küdası bar idi, anı üz urnına tehitke ultırıp, üzi karşı kilip tınlar idi. Kız atasınıñ heylesin tegayın Tülek'ke eytken idi, Tülek anda Çaçdar Hanı tanıp, uynay başladı:

(T415)

Gülstanım küyleydir,

Dumbram benim süyleydir,

Kıl kubızım sayraydır,

Ürteke huş uynaydır!

Tehitinde ultırıp,

(T420)

Tehitdin tüşip kilgeydir;

İşikdegı taz çura,

Tehitde ultırıp tınlaydır!

Andin sũñ Çaçdar H̄an eydĩ:

- Vallah, bu Tũlek bĩr derrek kĩŝi bulmaga kerek, menĩ mũndag (T425) bĩldi! - tidĩ, teħĩtĩne ultırdı.

Tũlek kilĩp yitdĩ padişah sarayına. Kırık kũn yimek-ĩçmekdin tamamı bĩrge kaldılar.

Andin sũñ Tũlek kızını, Balkan tavnı, urınını, yirini gayat sagındı. Çaçdar H̄an'ga kupsap eydĩ:

(T430) Balkan tavım mũnda yuk,
Ak kiyikim mũnda yuk,
Ultırıp (uyın) uynarga
Altın teħitim mũnda yuk!
Cũmle buyım cũfarı,

(T435) Zifa yarım mũnda yuk,

tip, Tũlek Balkan tavnı eytdi irse, Çaçdar H̄an padişah diyũlerge, perilerge bũyirdi:

- Barıñlar, Tũlek'niñ tavını kiltirĩñler! - tidĩ.

Diyũler, periler bardılar. H̄ak Tegale Balkan tavnı anlarga(T440) kũrgezmeysin, yir (bĩrle) beraber kıldı. Diyũler, periler ul pulat-saray katında andag tav tapmadılar, (çũnki H̄ak Tegale) ul saray yanındagı tavlarnı yir bĩrle beraber kıldı. Uluğ tavlarnıñ (bĩrsin) bĩr peri üstine kuydılar, timir bĩrle kũrŝatdılar, kũterip kiltirdiler. Anda Tũlek, perilerniñ alıp kilgenin kũrip, dıbsap eydĩ:

(T445) Benim tavım ul tũgĩl,
Altın teħitim ul tũgĩl!
Tavnı tavga uħŝatıp,
Timir bilen kũrŝatıp,
Alıp kile tũrırlar!

(T450) tip. Tülek eydi ise, anda Çaçdar Hın dıbsap eydi:

Tavnı tavga ühşatıp,
Timir birle kürşatıp,
Türir munda Tülegim,
Balkan tavga ühşatıp.

(T455) Çaçdar Hın'ga karşı Tülek eydi:

Barı, barı, (barı) tav,
Barındin biyik Balkan tav,
Sublap kakkan kazıkday,
Su (ırı) küp Balkan tav,

(T460)

Maylap salgan kayışday,
Yılanı küp Balkan tav,
Ayırı tüyak, şış müyız,
Bülanı küp Balkan tav,
Alpan-talpan yürigen,

(T465)

Ayuvı küp Balkan tav,
Kız-uglanday yürigen,
Tülkisi küp Balkan tav,
Küp yeşegen kari tik,
Karsağı küp Balkan tav,

(T470)

U yan, bu yan yulı huş,
Küşları küp Balkan tav;
Yümri tüyak, kıl küyrık,
Külanı küp Balkan tav,
Destür birse Çaçdar Hın,

(T475)

Kürgim miken Balkan tav!

tip, Tülek eydî irse, Çaçdar Hın Padişah eydî:

Kitem digen Tülek'nî,
Niçege tikli tütarmın?!

tidî. Perilerge emîr kıyldı:

- (T480) Barıñız...

Padişah... Tülek birle Susılumı yir üstine çıkartdı. Alar kirî şul Balkan tavi üstine barıp, küp yıllar gümîr itdiler. İñ ağırdı şul tavda vafat buldılar.

B.Tülek Destanı'nın Türkiye Türkçesine Aktarılması:

TÜLEK

Baçman Han ile Çaçdar Han adlı hanlar varmış. Evvel zamanlarda Cayık (ırmağı) akarmış.

Baçman Han bir han oğlu idi; halkı, malı parası (A5) çok, yurdu geniş idi. Altmış yiğit hizmetçi yoldaşı var idi, her birisini çocuk gibi süsler idi. Altmış birinci Mirkasık Bey oğlu Tülek idi. Han Tülek'i kendi yanına aldı. Tülek bir yalnız oğul idi.

Baçman Han daima kuş ile hayvan avlardı. Her bir yiğidin kendi kuşu vardı. Tülek'in kuşu Ak Yabalak idi.

(A10) Yiğitler kuş ile avlanmaktan hem mutlu idiler hem de hanla yoldaştılar. O yiğitlerin kuşları ne yakalarsa, onu Baçman Han'a getirirlerdi.

Günlerden bir gün Baçman Han ava çıktı. Hangi kuş uça da, kaçsa da Tülek'in kuşu Ak Yabalak yakaladı. Orada hanın diğer yiğitleri hiçbir şey yakalayamadı. Tülek aldı, hana verdi. Altmış yiğit, Tülek'i küstah (A15) görüp, eskisi gibi bıçaklayarak öldürmek istediler.

Tülek her zaman Allah'a kulluktan uzak durmaz idi, gönlü temiz idi. Tülek'in bindiği ata Akbüzçe Yilyitmez derlerdi. O gece, düşmanlık eden altmış yiğit, Tülek'in atının dört ayağındaki toynaklarının etine demir çivi soktular, yürümeye dermanı olmasın diye. Tülek bu işi (A20) hiç anlamadı, kendisi uykundaydı. Rüyasında Hızır Aleyhisselam geldi, Tülek'e İsm-i Âzam duasını öğretti:

- Ey oğlum, altmış yiğit sana düşmanlık edip, atının toynağına sivri demir çivi vurdular. Bu İsm-i Âzam duasını okuyup üflersen, çiviler düşüp, atının ayakları iyileşecek, dedi. Yine (A25) Ey oğlum Tülek, ne zaman sana müşkül iş düşse, (bu duayı) oku! dedi.

Tülek sabah uyandı, İsm-i Âzam duasını okuyup üflediğinde, atın ayaklarından çiviler düştü, ayakları iyileşti, sağ oldu. Hiç kimseye bunları söylemedi.

(A30) Sabah oldu, atlandılar. Tülek bir göle bakmaya gitti. Altmış yiğit şaşırıp:

- Tülek'i öldürmezsek bize ne olmaz ki? dediler. O zaman söylediler: Biz üç yiğit gidelim, ikimiz Akbüzçe'nin dizginini alıp, birimiz Akbüzçe'yi kamçulasın. O zaman Akbüzçe Yılyetmez koşmaya başlayınca, (A35) ağaca veya taşa çarpıp ölecek, onun bizi hor görmesinden kurtulacağız! dediler.

Üç yiğit düşmanlık edip, ikisi (atın) dizginini çıkarıp, birisi kamçıladi. Akbüzçe yola gidip kaçtı. Altı gün durmadı, yedinci günün sabahı, gün doğarken, büyük bir denizin yanına geldi, durdu. Tülek nereye gittiğini (A40) biliyordu, onun nereye gittiğini hiç kimse de biliyordu.

O an Tülek atının durduğu yerde bir kız gördü. Gayet güzeldi, kim görse aşkından canını verir gibi olurdu. O su perisi, Çaçdar Han adlı padişahın kızı idi. Tülek'in atının durduğu yere gelip, her sabah saçını tarar idi. O kız, saçını tarayıp oturduğu zaman, (A45) Tülek atından indi, kızın yanına geldi. Kız duymadı. Saçının uzunluğu altmış karış vardı. Saçını iki yana salıp, tarayıp oturduğu bir vakitti. Tülek gelip, kıza selam verdi. Kız saçını yüzünden çekip, dönüp baktı, Tülek'i gördü, ah edip söyledi:

- Eğer arkam dönük oturmasaydım, yüzümü sana ne zaman (A50) gösterecektim! dedi. Tülek'in yüzüne baktı: Gayet güzel yiğittir. Tülek'e kız o anda âşık oldu, hiç söz söyleyecek hâli ve o yerdeden gidecek dermanı kalmadı. Gönünden söyledi:
- Bu yiğidi bir zaman aldatmazsam, şayet onun yanına gideceğim! dedi. Kızın o an bütün vücudu titredi, durmaya hiç (A55) dermanı kalmadı.

Tülek kıza türkü söyledi:

(A60) İnip geldim atımdan,
Şimdi görünsün özüne,
Selam verdim ben sana,
Ay gibi güzel yüzüne,
Âşık oldum ben sana,
İnce zarif boyuna,
Sözünü söyle, Susulu!

Kız yine Tülek'e söyledi:

(A65)

Benim gibi kötünün özüne,

Âşık olma, bey oğlu,

Bizim yerler katı yer,

Dayanamazsın, bey oğlu,

Hasta olup ölürsün,

(A70)

Dönüp git, bey oğlu!

Sonra Tülek kıza söyledi:

Sefer kıldık yüz kişi,

Dizgin çıkardı üç kişi,

Atım geldi yarışıp,

(A75)

Elim geldi karışıp,

Adını-yolunu bilmiyorum,

Adını söyle, Susulu!

Sonra kız söyledi:

Atın gelir yarışıp,

(A80)

Elin gelir karışıp,

Adını-yolunu bilmezsin,

Adını söyleyiveriyim,

Adını kendin bilirsin,

Sarı bey Mirkasık oğlu,

(A85)

Tülek adlı yiğitsin!

Adını-yolunu bilmeden,

Nerde azıp geziyorsun,

Güzel Tülek, genç oğul?

Ondan sonra Tülek söyledi:

(A90)

Bir denince bel aşan,
Her belle şan alan,
Kanat çırpmadan kaz alan,
Ağzı kanlı kurt alan,
Zıplayıp duran tilki alan,

(A95)

Boynu uzun turna alan,
Kuş uçurmadan kuş alan,
Ak doğanımdan vazgeçeyim,
Suyun kızı, Susulu!

Sonra kız söyledi:

(A100)

Adımı sorup ne yapacaksın?
Hoş gerdanlık, güzel yüzük,
Budur sana hediyem,
Bizim yerler katıdır,
Duramazsın, Tülek'im

(A105)

Hasta olup ölürsün!
Ben de sana göre değilim,
Dönüp git, Tülek'im!

Sonra Tülek söyledi:

(A110)

Fazla kuşu artırmaz,
Doğanımdan vazgeçeyim,
Aylık yeri birden aşan,
Yıllık yolu birden alan,

(A115)

Sonra kız söyledi:

Kuyruğu, yelesi taranan,
Dört ayağını birden atan,
Küheylanımdan vazgeçeyim!

(A120)

Güzel saçımı tarayan,
Boyumu-posumu gösteren,
Altın tarak, al aynam,
Budur sana hediyem!
Şunu al da yoluna git,
Dönüp git, Tülek'im;
Ben sana göre değilim,
Güvenme, Tülek'im!

(A125) Sonra Tülek söyledi:

(A130)

Tam on ay taşıyan,
Omurgası bükülen,
Helal eli yorulan,
Elbise dizip oturtan,
Gece uykusunu üçe bölen,
Geceleri kalkıp emziren,
Kâseden kaymak yediren,
Anamdan da vazgeçeyim!
Altın tahtta oturan,
Seyrek sakal uzatan,
Babamdan da vazgeçeyim!

(A135)

Suyun kızı Susulu,
Senin ile olayım,
Adını söyle, Susulu!

(A140) Sonra kız söyledi:

Hoş gerdanlık, güzel yüzük,
Almadın sen Tülek'im,
Altın küpem, al yüzük,
Yine verdim hediyem,
Hediye verip, almazsan,
Nedir senin dileğin,
Sözünü söyle, Tülek'im?

Sonra Tülek söyledi:

(A150)

Hoş gerdanlık, güzel yüzük
Güzel yüzünü süsle!
Altın tarak, al aynayı
Ben ne yapayım, Susulu?
Yüzük-hediye gerekmez,
İnce boyun dileğim!

(A155)

Sözüm budur, Susulu.

Sonra kız söyledi:

Şaşırmışsın, bey oğlu,
Yanılmışsın, bey oğlu,
İşte şu yanına,

(A160)

Geliyor beş kişi,
Görmüyor musun, bey oğlu?

diyerek Tülek'i baktırıp, kendisi suya daldı. Altmış karış saçının altı karışı suya girmemişti, Tülek kızın saçını bileğine doladı. Bu şekilde, kız sudan çıkana kadar bileğinden bırakmadı.

(A165) Bir süre sonra, güneş ve ayın görünmediği yere çıktı. Orada bir taş saray vardı. Önünde ve yanında ırmaklar akıyordu. Bir yanında bal, önünde süt ırmağı akıyordu. Tülek gördü. Kızın saçını bırakmadı. O anda kız Tülek'e söyledi:

- Şimdi sen benimsin, ben seninim, saçım bırak, ben saraya (A170) ineyim, döşek sereyim, ondan sonra çıkıp seni alayım!

Sonra Tülek kıza söyledi:

Altı gün de yedi gün
Atımı alıp gelmiştir;
Aldanmayacağım, Susulu,
(A175) Ay yüzünden bir kere öpmeden,
Asla bırakmam, Susulu!

Sonra kız söyledi:

Altı gün de yedi gün
Atını alıp gelmiştir;
(A180) Acele etme, bey oğlu,
Bütün vücudum senindir,
Sabret, bey oğlu!

deyince, Tülek kızın saçını bıraktı

Kız saraya gitti, kapıdan girer girmez, sarayın kapısını kilitledi. (A185) O anda taş sarayın büyüklüğü meydana çıktı. Kız hiç çıkmadı. Üç gün, üç gece Tülek orada bekledi; hiç dermanı kalmadı. Dördüncü gün, sabah namazını kıldıktan sonra, iki rekât namaz kıldı, İsm-i Âzam duasını okudu, üfledi, başını secdeye koydu, o an söyledi:

- (A190) İlahi, bu kıızı, kavmi-halkı, onların malını mülkünü, hepsini güneşin sıcaklığı ile dermansız kılasın! dedi.

O zaman duası kabul olup, üç gün, üç gece havanın sıcaklığı arttı, o sarayın yanında akan bal ırmağı, süt ırmağı, dört yanından akan su ırmağı kurudu, hiç içecek su kalmadı, (A195) takatsiz kaldılar, hepsi yatmış ölü gibiydi.

O kızın sarayının çevresinde oturan kırk hizmetçisi vardı, hepsi güzel yüzlü periydi; hepsi toplanıp kızın sarayına geldiler, ağlaştılar. Kız hiç kapısını, penceresini açmadı, ses vermedi. Bu halayıklar orada Tülek'i gördüler, gayet (A200) güzellik sahibi bir yiğittir. Ve:

- Kız bu yiğitten kaçıp kilitlenmiş, bu iş bu yiğittendir, dediler. Şimdi ne yapmak gerek, hemen toplanıp gelin, bu kızın babası Çaçdar Han 'a gidip söylemek gerek!

Sonra Çaçdar Han'a gidip söylediler, Çaçdar Han, çok (A205) sinirli bir şekilde birini gönderdi, söyledi:

- Niçin öyle yaparak halkını helak ediyor? Önce o yiğidi kabul etmeseydi, insanın bu yere kadar gelmesine ne hâli var? dedi. Kendisi alıp getirmiş, şimdi niçin halkını helak ediyor. Elbette o insanın duası kabul olmuşa benziyor. Gidip kızıma (A210) söyleyiniz. Sarayın kapısını penceresini açsın, o yiğidi kendi yanına alsın, özürler dilesin, dua istesin! diye bir kimseyi gönderdi.

O kimse, babasının sözünü söyleyince, kız sarayın kapısını, penceresini açtı. O zaman kızın tenine güneş vurdu, göğsünden girip, arkasından çıktı. Kız yanıp ölecek gibi oldu. Taş saray ateş gibi (A215) oldu. O zaman Tülek saraya girdi, kızı gördü, saçından bileğine sarıp yakaladı, taş sarayın kapısına vurdu, kızın aklı gitti. Bir zaman sonra, kızın aklı başına geldi, gözünü açıp baktı, Tülek'i gördü, söyledi:

- Ey yiğit ben seni sevmediğimden (önce) böyle bir iş yapmazdım. (A220) Ben yer altı padişahının kızıyım. İşte bu işimi babam duysun diye, böyle yaptım, deyip yiğidin gönlünü bu söz ile aldı. Yine söyledi:
- Ey yiğit, şimdiye kadar işimiz yanlış idi, şimdi Hak Teâlâ'ya şükür, işimiz doğru oldu, deyip şaşkınlıkla kız (A225) Tülek'in boynuna sarıldı. Babamın izin verdiği haberi geldi, seni kocalığa almaya! dedi.

Tülek kızın bu sözünü işitip, kızın aşkına genç canını kurban eder gibi büyük bir aşk ile kızın boynuna sarıldı. Sanki gökten inip birbirleriyle

kavuşturulmuş dersin. Sevgileri öyle (A230) kıymetli oldu ki, Allah'tan gayri kimse bilmez.

Sonra kız Tülek'e söyledi:

- Şimdi benim ayıbımı affet! – deyip özürler diledi. Dedi: Ey yiğit, bu sıcaklıktan hâlimiz kötü oldu, Hak Teâlâ'dan dileyip, dua ederseniz, âmin dersek, Hak Teâlâ belki affedip, (A235) bu sıkıntıyı giderecek!- deyip, kız Tülek'in ayağına kapandı, yalvardı. Tülek o zaman kıza söyledi:
- Ey canımın sevgilisi, bir zaman sen sabredip otur, ben تنها yere varıp, Hak Teâlâ'dan hacet dileyeyim, sen de dilekte olacaksın,- dedi.

(A240) Saraydan çıkıp bir تنها yere vardı, teyemmüm abdesti aldı, iki rekât hacet namazı kıldı, İsm-i Âzam duasını tam okudu, başını secdeye koydu, söyledi:

- İlahi, bütün müşkül işim sana kolaydır, diyerek Hak Teâlâ'ya yalvardı. Bu kavime (rahmet) kılıp, güneşin sıcaklığını (A245) giderip, onlara sevgi vermek sana kolaydır!- diye yalvardığında, o an serin bir rüzgâr esip, bal ırmağı, süt ırmağı, su ırmakları akmaya başladı. Bütün halkın aklı başından gidip, üç gün üç gece uyudular. Üç günden sonra kalktılar, mal ve hayvanlarına baktılar. Üç bölümü helak olmuştu güneşin sıcaklığından.

(A250) Daha sonra Tülek ile kızın aşkı günden güne arttı. Kız Tülek'e dedi:

- Ey yiğit, sen bana izin verirsen, ben her sabah çıkar saçımı tarar, yüzümü süsler gelirim, dedi. Tülek kıza izin verdi. Her sabah yalnız çıkıp, saçını tarayıp, yüzünü süsleyip gelirdi. Bir gün Tülek kıza (A255) söyledi:
- Nereye gidip saçını tarıyorsun? dedi.

Kız Tülek'e söyledi:

- Sen nerede saçımı tuttuysan, işte orada tarıyorum, dedi.

O zaman Tülek söyledi:

- (A260) Ey sevgilim, öyleyse, benim atım ile kuşumu görmüyor musun?

Kız Tülek'e söyledi:

- Bana âşık olmadın mı? Söylemedin mi, atımdan da, kuşumdan da vazgeçeyim diye?

(A265) O zaman Tülek kıza söyledi:

- O gün öyleydi, bu gün başka oldu, gördüysen söyle!- dedi.

Kız Tülek'e söyledi:

(A270) Atının adı Yilyitmez,
Ona yeter yer nerde!
Atın durur zayıflayıp,
Kuşun durur sıkılıp,
Kendin bırakıp gittikten sonra
Daha ne sorarsın?

(A275) Sonra Tülek kıza söyledi:

(A280) Atım durur o yanda,
Benim için üzülüp,
Aylık yeri bir basan,
Dudağı-gözü kalıp,
Atımı alıp gelmeye,
Derman söyle, Susulu,
Elinden gelir ise,
Alıp gel, Susulu!

Sonra Tülek'e kız söyledi:

(A285) Atın, kuşun bu yere,
Gelip çıkmaz, bey oğlu,
Bu hizmeti yapmaya

Hâlim yetmez, bey oğlu.

Dile Hak'tan (dileğini),

(A290)

Acele etme, bey oğlu,

O dileği Hak verir,

Kaygılanma, bey oğlu!

diye kız söyledi.

Tülek kalktı, yatsı namazını kıldı, hazırlandı, başını (A295) secdeye koydu, söyledi:

- İlahî, bütün zorluklar senin için kolaydır; atımı, kuşumu buraya getirirsin, kudretin var! Ben biçarenin hâlini kimse bilmez, dedi. Rahmanım sensin, Yarabbi, deyip, o gece kız ile yattılar; sabah namazı vakti geldi. Namaza durduğu zaman Yilyitmez (A300) kişneyip, kuşu ötüp ses çıkardı. O an Tülek, sarayın penceresinden baktı. Akbüzçe gelmiş, altın eyeri üstünde, Yabalak eyer başında göründü. O zaman Hak Teâlâ'ya şükürler edip, başını secdeye koyup söyledi:

- Ey dünyanın hâkimi, bu yardım sendendir!

(A305) Atının yanına vardı. Atı, kuşu Tülek'i gördüklerinde atı silkindi, kuşu kanat çırpı, eskisi gibi oldular. O zaman Hak Teâlâ o taş sarayın yanına ot çimen yarattı, (at) her gece sabaha kadar yiyordu.

Yine Tülek, kızın aşkıyla hasta oldu, sapsarı oldu, (A310) yüzü soldu. Bunu kendisi bilmez idi. Kız sabah saçını tarayıp süslenmeye çıkınca, al aynasını yatağın üstünde bıraktı, yiğit kendi kendini görsün, nasıl olduğunu bilsin diye. Kız saçını taramak için çıkıp gitti. O zaman Tülek kızın al aynasını döşek üstünde gördü ve ona baktı, kendi yüzünü gördü. Sapsarı olmuş, (nuru) gitmiş, gayet zayıflamış.

- (A315) Ah, yazık, hasta olup, ölür hale gelmişim! dedi

Kalktı, bir gülistan adında bir müzik aleti yaptı, yine bir dombıra, yine kıl kopuzu, yine ürteke yaptı. O ürtekenin boynuzunu altından, ayaklarını gümüşten, iki gözünü inciden yaptı. O ürtekeyi bu cihanın süsü ile süsledi.

(A320) Kalkıp abdestini yeniledi, iki rekât hacet namazını kıldı. İsm-i Âzam duasını okuyup iman etti, başını secdeye koydu:

- İlahi, hacetimi sen kabul et, bu gece bana saz çalma sanatını ver! Yine bu ürtekeye can ver! Ey bir Tanrı, bu yere senin hükmün ile tutuldum, şayet bir oyun kılırsam, (A325) gönlüm üzgün olmayacak,- diyerek Hak Teâlâ'ya yalvardı.

O zaman (Hak Teâlâ) hacetini kabul etti, yiğide saz çalma sanatını verip, ürtekeye can verdi. Hak Teâlâ'ya şükredip, oyun oynamaya girişip, gülistanını, dombırasını, kıl kopuzunu bir araya getirip, üçüyle çalmaya başladı. Ürtekesine buyurdu, söyledi.

(A330) Bütün (peri) halkı toplandı, saray içine sığmaz oldular. Herkes gece-gündüz Tülek'in yanından gitmez oldular. Sarayın içinde duracak yer kalmadı, dışarı çıkıp meclisi orada kurdular. Tülek'in oyununa âşık olup yemekten içmekten kesildiler. Sabah başlasalar gece olduğunu bilmez oldular. Tülek'in oyununa âşık oldu havadaki kuşlar, (A335) yabandaki geyikler, hepsi toplanıp gece gündüz gitmez oldular.

Günlerden bir gün Tülek içinden dert yandı:

- Ey rahmet sahibi, bunca periler, kuşlar, geyikler, hayvan-haşeratlar ile mutlu olup yaşasam, rüzgâr esse, onun şiddeti (A340) çoğalıp, kıyafetimi bozsa, cinler, periler suretine dönüşmüşüm!- diye hüngür hüngür ağladı.

O gece kız yanına yattı, tekrar kıza söyledi:

- Ah, yazık! Senin güzel suretine aldanıp, insanlardan ayrılıp soysuz kaldım, ölecek oldum. Babam, anam nerede? Soyum benim (A345) insan! dedi.
- Ey yiğit, aklın gitti mi? Bu kâinat, bu devlet nasıl olur, bilmez misin? Bu devleti bahşeden padişahlar padişahı Tanrı Teâlâ'yı unuttun mu? dedi. Ayrılanları kavuşturmak ona kolaydır.

(A350) Bu sözle yiğidin gönlünü avuttu. Yattılar. Sabah namazına kalktıklarında gördüler ki, altın taht sarayın önünde kurulmuş sekiz köşesini, dört tarafını demir ile kuşatan (bir dağ) tahttan yukarı kalkarak gölge yapıp duruyor. O dağ altın ile kuşatmış, başını ak inci ile örtmüş. Tülek'in yanında ağaçlar büyümüş, sık (A355) orman olmuş. Bütün geyikler, vahşi atlar, ayılar, tilkiler, kuşlar, kurtlar oraya yerleşmişler. Bu işleri gören kız ile Tülek, Hak Teâlâ'ya şükredip, Tülek gelip o tahtın üstüne oturdu. Sazlarını eline alıp çalmaya başladı:

(A360)

Gülistanım türkü söylesin,

Dombıram benim çalsın,

Ürteke güzel oynasın,

Görmeye gelen halk

Kendi kendini bilmesin!

Oynayıver, ürtekem!

(A365)

Altın taht yerleştirmiş,

Taht-baht bahşetmiş

Hak Teâlâ'nın kudreti,

Şükür gerek, Susulu!

Sonra orada toplanan hizmetçiler söylediler:

- (A370) Bu kimin dağıdır? Bu hangi dağıdır? dediler.

Tülek söyledi:

Benim dağım – Balkan dağı

Başı göklere çıkan dağ!

diye söyledi.

(A375) Bunu işiten vahşi hayvanlar, yılan-haşeratlar toplanıp gelip, başlarını eğip dinliyorlardı. Tülek onları görüp seslendi:

Otlanan otundan yağ tadı gelir,

Geyiğin sevdiği Balkan dağı;

İçilen suyundan bal tadı gelir,

(A380)

Vahşi atların sevdiği Balkan dağı!

Kırları geniş, yeri dağ,

Tilkinin sevdiği Balkan dağı;

Yenilen yemişi tükenmez,

- (A385) Ayının sevdiği Balkan dağı!
Kulakları yumru,
Tilkisi çok Balkan dağı;
Gölü, kuyusu kamışlık,
Domuzların sevdiği Balkan dağı!
Dağ yeri taze çiçek,
(A390) Yemişi çok Balkan dağı!
(Yuva yapacak yeri çok)
Kuşların sevdiği Balkan dağı!
Su deryası korumaz,
Köstebeklerin sevdiği Balkan dağı;
(A395) Başımızın üstüne,
Gölge olan Balkan dağı!

diye söyleyip çalardı. Bu haberler, bu işler kızın babası Çaçdar Han'a ulaştı. Çaçdar Han padişah, kızından uzaklığı yedi gün yedi gecelik yoldu. Tülek'i (A400) ve oyunlarını görmeyi çok istedi. Yemeden içmekten kesildi. Devlerini, perilerini almaya gönderdi. Tülek'i periler alıp gidecek oldular. Kız Tülek'e söyledi:

- Ey yiğit, bu ürtekeni alıp gitme, bu aziz sureti Hak Teâlâ canlı kılıp, sana vermiştir, aniden babam bunu (A405) almasın. Böyle bir şey padişah için değişiktir, o yere bir ürteke suretini al git, dedi.

Tülek onun sözünü hoş gördü, ürteke suretini yaptı, o canlı ürtekesini kızın yanında bırakıp gitti.

Çaçdar Han'a yakınlaşınca, Tülek seslenip çalmaya başladı. (A410) (Han), Tülek çaldığı zaman, sesini duyup âşık oldu. Şehir halkının hepsi karşılamaya çıktılar. Çaçdar Han, ezgilere âşık olup sabredemedi. Bir kel dünürü var idi, onu kendi yerine tahta oturtup, kendisi karşılamaya gelip

dinliyordu. Kız babasının hilesini sezip Tülek'e söylemişti, Tülek, o zaman Çaçdar Han'ı tanıyıp, çalıp söylemeye başladı:

(A415) Gülistanım türkü söylüyor,
Dombıram benim konuşuyor,
Kıl kopuzum ötüyor,
Ürteke güzel oynuyor!
Tahtında oturup,

(A420) Tahttan inip geliyor;
Kapıdaki kel hizmetkâr,
Tahtta oturup dinliyor!

Ondan sonra Çaçdar Han söyledi:

- Vallahi, bu Tülek akıllı bir kişi olması gerek, beni böyle (A425) bildi! dedi, tahtına oturdu.

Tülek geldi padişah sarayına. Kırk gün birlikte yediler, içtiler. Ondan sonra Tülek, kızı, Balkan dağı, yerini yurdunu çok özledi. Çaçdar Han'a türkü söyledi:

(A430) Balkan dağım burada yok,
Ak geyiğim burada yok,
Oturup (oyun) oynamaya,
Altın tahtım burada yok!
Bütün varlığımla sevdiğim,

(A435) Güzel yârim burada yok,

diyerek, Tülek, Balkan dağı söyleyince, Çaçdar Han padişah, devlere, perilere buyurdu:

- Gidin, Tülek'in dağı getirin! dedi.

Devler, periler vardılar. HakTeâlâ, Balkan dağını onlara (A440) göstermeden, yerle bir etti. Devler, periler o taş sarayın yanında öyle bir dağ bulamadılar, (Çünkü Hak Teâlâ) o sarayın yanındaki dağları yerle bir etti. Ulu dağların (birisini) bir perinin üstüne koydular, demir ile kuşattılar, kaldırıp götürdüler. O zaman Tülek, perilerin alıp getirdiğini görüp, seslendi:

(A445)

Benim dağım o değil,
Altın tahtım o değil!
Dağı dağa benzetip,
Demir ile kuşatıp,
Alıp getiriyorlar!

(A450) dedi. Tülek söyleyince, o zaman Çaçdar Han seslendi:

Dağı dağa benzetip,
Demir ile kuşatıp,
Durur burada Tülek'im,
Balkan dağa benzetip.

(A455) Çaçdar Han'a karşı Tülek söyledi:

Hepsi, hepsi,(hepsi) dağ,
Hepsinden büyük Balkan dağı!
Sulanıp kakılmış kazık gibi
Köstebeği çok Balkan dağı!

(A460)

Yağlanıp çakılmış kayış gibi
Yılanı çok Balkan dağı!

- (A465) Çift toynak, şiş boynuz
Geyiği çok Balkan dağı!
Yalpa yalpa yürüyen
Ayısı çok Balkan dağı!
Kız-oğlan gibi yürüyen
Tilkisi çok Balkan dağı!
Çok yaşamış ihtiyar gibi
Tilkisi çok Balkan dağı!
- (A470) O yan, bu yan yolu güzel,
Kuşları çok Balkan dağı!
Yumru toynak, kıl kuyruk
Vahşi atı çok Balkan dağı!
İzin verse, Çaçdar Han,
- (A475) Görecek miyim Balkan dağı!

diye Tülek söylediğinde, Çaçdar Han padişah söyledi:

Gideceğim diyen Tülek'i

Ne kadar daha tutarım?

Dedi. Perilere buyurdu:

- (A480) Gidin!

Padişah, Tülek ile Susulu'yu yer üstüne çıkardı. Onlar geri şu Balkan dağına gidip, uzun yıllar ömür sürdüler. En sonunda bu dağda vefat ettiler.

SONUÇ

Milletlerin efsanevî tarihlerini yansıtan destanlar, aynı zamanda millî kimliğe ait değerlerin edebî bir ifadesi olarak kabul edilir. Bu kimlikte, milletin sosyal ve ekonomik hayatını, dili ve edebiyatını, gelenek ve göreneklerini, asırlar boyunca zihin dünyasında teşekkül eden birikimini, muhayyile dünyasını müşahede edebiliriz. Aynı şekilde destanlar, kolektif bellekte saklanan hatıraları, altın çağda yaşamış kahramanların hikâyelerini aktaran kültürel anlatılardır. Destanların bu hususiyetlerinden dolayı, destan incelemeleri, bir milletin kimliğinin öğrenilmesinde ve kültür tarihinin araştırılmasında büyük ehemmiyete sahiptir.

Çalışmanın esasını teşkil eden Tülek Destanı, Başkurt ve Tatar Türkleri arasında yaygın olarak bilinen bir destandır. Tülek Destanı, Başkurt Türkleri arasında sözlü gelenekte yaşarken, Tatar Türklerinde yazılı gelenekte yaşamıştır. Tülek Destanı, muhtevasında birtakım mitolojik hususiyetler barındıran aşk konulu bir destandır. Destandaki olayların gelişimi ve kahramanların özelliklerinde olağanüstü unsurlar mevcuttur. Kahraman Tülek'in bir göl kenarında karşılaştığı su altı âleminin varlığı olan peri kızı Susılu'ya âşık olup, su altı âlemine gitmesi ve birtakım olaylar neticesinde, kendi memleketini özleyerek, peri kızı Susılu ile birlikte tekrar yeryüzüne çıkması anlatılmaktadır.

Tülek Destanı, manzum ve mensur bölümlerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Destanda yer alan mensur kısımlar, manzum kısımlara nazaran daha azdır. Mensur kısımlarda olayların akışı sağlanmakta ve olaylar arasında bağlantı kurulmaktadır. Destancı, anlatmak istediği olayı mensur kısımlarda anlatır. Kahramanların karşılıklı konuşmaları manzum bir şekilde verilir. Fakat mensur diyaloglara da rastlanır. Destanda yaklaşık 500 mısra bulunmaktadır.

Çalışmanın konusu olan Tülek Destanı'nın Tatar Türkleri arasında beş varyantı mevcuttur. Bu çalışmada "Tatar Halk İcatı" serisinin 1984 yılında neşredilen "Dastannar" cildinde yer alan, Mirkasım Gosmanov'un bilim âlemine tanıttığı Kiril alfabeli destan metni esas alınmıştır. Ayrıca destanın bilinen diğer varyantlar ile esas alınan metin mukayese edilmiş, böylece varyantlar arasındaki müştereklikler ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Destanda tespit edilen motifler, ünlü halk bilimci Stith Thompson'un "The Motif Index of Folk Literature (Halk Edebiyatının Motif İndeksi)" adlı çalışması temel alınarak, eserde yer alan numaralar ile gösterilmiş ve incelenmiştir. Ayrıca bu motif katalogunda örneği

görülmeven ancak, destan metninde yer alan bazı motifler de tespit edilmiş ve bunlara, başlarına (A) konulmak suretiyle çalışmamızda yer almıştır. Tespit edilen motifler, mümkün olduğu kadar, diğer Türk destanlarında yer alan motiflerle mukayese edilmeye çalışılmıştır. Diğer bölümde söz konusu destanın Tatar Türkçesi orijinal metni, Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Sözlük bölümünde ise, destan metninde geçen ve Türkiye Türkçesinden farklı olan kelimeler verilmiştir.

Türk destan geleneğinin anlatı yapısına göre şekillenen Tülek Destanı, muhtevastaki masalsı-mitolojik öğeler açısından oldukça önemli bir anlatıdır. Destanın motif ve epizot yapısı, birtakım araştırmacılar tarafından arkaik, mitolojik destan olarak ifade edilen metinlerle oldukça benzerdir. Özellikle kahramanın su altı / yer altı dünyasına seyahati, mitik düşünce ile şekillenen destanları hatırlatmaktadır. Bu itibarla destanın ilk katmanının / çekirdek vakasının mitik devirlerde yahut mitik düşüncenin hâkim olduğu bir devirde teşekkül ettiğini söylemek mümkündür. Diğer yandan destanda epik özellikler oldukça zayıftır ve aşk konusu ağır basmaktadır. Yine kahramanın ozan/ âşık kahraman tipinde işlenmesi de dikkati çekmektedir. Bu bakımdan destanın sözlü ve yazılı gelenek içinde değişik tarihî tabakaların kültürel özelliklerini bünyesinde barındırdığını söyleyebiliriz.

SÖZLÜK

-A-

Açu: Hiddet, kırgınlık, öfke, derin nefret hissi.

Ahır: Son, sonuç, nihai.

Akbüzçe: Al ile beyaz karışımı, beyaza yakın at rengi.

Ald: Ön, ileri.

Aldala-: Hile yapmak, yalan söylemek, hainlik etmek.

Alla: Allah, Tanrı.

Alpan-talpan: Salına salına, yalpa yalpa.

Anda: Ul zamirinin bulunma hâli, onda, orada, o yerde.

Aptıra-: Acizleşmek, şaşırıp kalmak, ne yapacağını bilememek.

Argımak: Çok hızlı koşan at, küheylan, cins at.

Asan: Kolay, basitçe.

Aşamak: Yemek, aş.

Aşık-: Acele etmek, bir şeyi daha çabuk başarmak, belli bir vakitten önce bitirmek.

Aşır-: Arttırmak, kaldırmak, gerçekleştirmek, yapmak.

Atlan-: Ata binmek.

Avaz: Ses, seda, nida.

Avır-: Hasta olmak, kötüleşmek, başka bir duruma geçmek.

Ay-: Söylemek, demek, ifade etmek.

Ayak: Kâse, kadeh, bardak.

Ayırı: Seyrek, bazen.

Az-: Azmak, kötüleşmek, ne yapacağını bilmeden dolaşmak.

-B-

Bala: Çocuk, evlat, yavru.

Bar: Var, mevcut, isim-fiiller yanında mümkün ihtimali var anlamı verir.

Bar-: Gitmek, varmak, belli bir yöne doğru hareket etmek.

Barça: Hepsi, tamamı, tamamen.

Barı: Bütün, hepsi, tamamen.

Bikle-: Kilitlemek, kapatmak, birinin faaliyetine engel olmak.

Bir-: Vermek, eline tutuşturmak,

Biz-: Bezmek, bıkmak, usanmak, vazgeçmek.

Bize-: Bezemek, süslemek, güzelleştirmek.

Bizek: Bezek, süs, nakış.

Bülan: Geyik, maral.

Bülek: Armağan, hediye, taltif için verilen madalya, nişan.

Bürî: Kurt, canavar.

-C-

Cemâl: Güzellik.

Cıy-: Bir yere toplanmak, yığılmak, birikmek.

Cıft: Eş, çift, karı-koca.

Cüğen: Gemin uçlarına bağlanarak hayvanı yöneltmeye yarayan kayış, dizgin.

-Ç-

Çak: Zaman, devir.

Çarlaş-: Ağlamak, gözyaşı dökmek.

Çum-: Suya dalmak, gömülmek, batmak, çok derin duygulara dalmak.

Çura: Hizmetkâr, yardımcı.

Çüy-: Av avlamak.

-D-

Dane: İnci.

Dem: An, vakit, zaman.

Dem bir-: Üflemek, nefes almak.

Deriga: Yazık, acıklı, zavallı.

Derrek: Akıllı, zeki, feraset sahibi.

Destür: İzin, müsaade, ruhsat.

Digen: Adında, isimli, mahsus, has, dair.

Dombıra: Kopuza benzeyen iki telli saz.

-E-

Ene: İşte, oradaki.

Eylen-: Kendi ekseni etrafında dönmek.

Eyt-: Söylemek, anlatmak, açıklayarak beyan etmek.

Ë

İlekkî: Önceki, evvelki, eskisi.

İssîlik: Sıcaklık, ısı.

-F-

Faş bul: Belli olmak, açığa çıkmak, kötü bir işi açığa çıkarmak.

-G-

Gafu: Af, bağışlama.

Gacep: Şaşılacak şey, olağanüstü, tuhaf, ilginç.

Gaşıyk: Âşık, bir şeyi veya kişiyi çok seven, vurgun, tutkun.

Gıynayat: Yardım, ihsan.

Güzîr: Yaptığı bir yanlıştan dolayı özür dilemek, af dilemek.

Güstah: Saygısız, kaba, edepsiz, terbiyesiz.

-H-

Hava: Gökyüzü.

Helak et-: Mahvetmek, öldürmek, felakete uğratmak.

Hem: Aynı zamanda.

Hergiz: Asla, katiyen, hiçbir suretle.

Her kayçak: Her zaman, her vakit.

-H-

Halayık: Köle, hizmetçi, cariye.

Has kıl-: Toparlanmak, hazırlanmak.

Hel: Hal, güç, takat.

Helvet: Yalnızlık, tek başına kalma, tenhaya çekilme.

Hemail: Gerdanlık, kolye.

Heter: Yanlış, hata, kusur.

Heyle: Hile, aldatma, düzen.

Huday: Allah, Tanrı.

Hurlık: Eksiklik, hor görme, aşağılama.

Hüküm: Hüküm, yargı.

-I-

İşan-: Güvenmek, inanmak, ümit etmek.

-İ-

İmiz-: Emzirmek.

İrin: Dudak.

İs: Akıl, hafıza, zihin.

İşik: Kapı.

İt-: Etmek, yapmak.

İyer: At eğeri.

-K-

Kaban: Yaban domuzu.

Kabırçık: Yumru, kabarık.

Kadak: Çivi, mih.

Kagın-: Kanat çırpmaq.

Kak-: Kanat çırpmaq, vurmaq, silkeleyip boşaltmaq.

Kaltıra-: Soğuktan veya korkudan titremek, kalbi hızlı çarpmaq.

Kande: bk. kaya.

Kara-: Bakmaq, gözünü dikip bakmaq, seyretmek.

Karar: Kenar, kıyı, yaka.

Karaş-: Karışmaq, bakişmaq

Karsak: Tilki, kısa boylu cüce.

Kaş: Yan, taraf.

Katıg: Katı, sert.

Katıl-: Katılmak, toplanmak, bir araya gelmek.

Kaya: Nereye, ne tarafa, nerede.

Kayda: Nerde, nerede.

Kayçak: Bazen, bazı vakitler.

Kaygır: Kaygılanmak, endişelenmek, üzölmek, kederlenmek.

Kayt-: Geri gelmek, dönmek, gelmek, tekrar başlamak veya gitmek.

Kerim: Şerefli ve izzetli, kerem sahibi, cömert, eli açık.

Kıl kubız: En eski Türk çalgısı, müzik aleti.

Kırın: Köşe, yan.

Kıbık: Gibi, benzer.

Kiçir-: Bağışlamak, affetmek,

Kiñ: Geniş, enli, büyük yer kaplayan.

Kirek: Gerek, lüzum, bir şeye ihtiyacı olma.

Kiter-: Gidermek, arıtmak, temizlemek.

Kul: Kol, el, çare, yol, yan taraf.

Kupsa-: Türkü söylemek, şarkı söylemek.

Kuşag: Aşk ve tabiat konulu şiir, koşma, türkü.

Küda: Dünür.

Külan: Yabani küheylan, tay.

Kuñgır: Serin, ılık.

Kürşa-: Kuşatılmak çevrilmek.

Küş-: Ayrı olanları kavuşturmak, iki veya daha fazla şeyden bir bütün teşkil etmek.

Kütıl-: Kurtulmak, savuşturmak, atlatmak, beladan uzaklaşmak.

Küyıl-: Koyulmak, bırakılmak, kaybolmak.

Kürîklî: Güzel, zarif.

Kükrek: Göğüs, sine.

Küni bul: Doğru olmak, razı olmak, alışmak.

Küp: Çok, fazla, ziyade.

Küter-: Taşımak, arttırmak, yukarı çıkarmak.

Küz: Göz, bakış, bir şeyin tam ortası.

Küzgî: Ayna.

-L-

-M-

May: Sütten elde edilen yağ, tereyağı.

Mayla-: Yağlamak, yemeğin yağını koymak.

Mehkem kiltir-: sağlamlaştırmak, kuvvetlendirmek.

Melül: Üzgün, kederli.

Min-: Yukarı doğru çıkmak, binmek.

Muyın: Boyun.

Münacet: Allah'a yalvarış, dua etme, dua ve yakarış için yazılan manzume.

Müstecâb: İsteği kabul edilen, icabet olunmuş.

Müyiz(Mügiz): Boynuz.

-N-

Nege (nige): Niye, neden.

Nerse: Ne, nesne, şey, kişi.

Neseb: Soy, sop, sülale, akraba.

Nezîk: İnce, güzel, zarif.

Nigmat: İyilik, lütuf, ihsan, yiyecek, yaşamak için gerekli her şey.

Nit-: Ne yapmak, herhangi bir şey yapmak.

Nüker: Köle, kul, hizmetçi, uşak.

-P-

Pül: Para, akçeden küçük metal para.

Pulat: Genellikle taştan yapılan büyük saray.

-R-

Rafu(Rauf): Çok acıyan, merhamet sahibi. Allah'ın isimlerinden biri

Rahman: Bütün canlılara rızıklarını veren, hayır ve rahmet irade eden, nizam ve adalet sahibi.

Rehîm: Merhamet, acıma, şefkat.

Rehmet: Teşekkür, merhamet.

-S-

Sagın-: Görülen veya bilinen bir şeyi iyi tarafları ile hatırlamak, özlemle yâd etmek, hasret çekmek.

Sal-: Terk etmek, bırakmak.

Salkın: Serin, soğumuş, soğuk.

San: Saygı, itibar, kıymet.

Saye: Gölge, karaltı.

Sayın: İsimlerden veya -gan/-gen, -kan/-ken sıfat-fiil eki alan fiillerden sonra her anlamında kullanılır.

Sayra-: Güzel sesler çıkarmak, şarkı söylemek, kuş ötmek.

Segat: Saat, zaman, an.

Sılat-: Göstermek, aksettirmek.

Sılu: Güzel.

Sırga: Küpe, süs eşyası.

Sıy-: Sıgmak, yerleşebilmek.

Silbek: Ayağı çabuk, hızlı, zıplayıp duran.

Sora-: Sormak, istemek, talep etmek, rica etmek.

Suvır: Köstebek.

Süyle-: Söylemek, demek, anlatmak.

-Ş-

Şad bul-: Sevinçli, neşeli, mutlu olmak.

Şul: Şu, bu.

Şulay: Şöyle, şu şekilde, doğru, dürüst.

Şul uk: Aynı.

Şuñilda-: Kuşların ve böceklerin değişik tonda ses çıkarması, ötmek.

Şuñkar: Doğan, kuş avında kullanılan yırtıcı kuş.

-T-

Talçık-: Çok yorulmak, yorgunluktan hâli kalmamak.

Tañ: Güneş doğmadan evvelki alacakaranlık.

Tansık: Değişik, farklı, ilginç, yeni, kullanılmamış.

Tap-: Bulmak, kazanmak, ele geçirmek, elde etmek.

Tav: Dağ, tepe, yığın.

Taz: Kel, saçsız, dazlak.

Tegale: Teâlâ.

Tekıy: Tekrar, yeniden.

Tereze: Pencere

Tigre: Çevre, etraf.

Tik: Gibi, benzer.

Timîr: Demir.

Tintir-: Yanılmak, şaşırarak.

Tiz-: Dizmek, sıralamak, bir şeyleri düzenli bir şekilde sırayla bir yere yerleştirmek.

Tuz-: Esmek, tozutmak.

Tür-: Durmak, bir yerde bulunmak veya olmak.

Tüyak: At, sığır, koyun vb. hayvanlarda ayak ucunu kaplayan kalın tırnak, toynak.

Tügîl: Değil anlamında isim cümlelerinde yükleme veya başka öğelere olumsuzluk anlamı veren kelime.

Tüşek: Döşek, yatak.

Tüz-: Katlanmak, sabretmek, tahammül etmek, dayanmak.

Tün: Gece.

-U-

Uk: Pek, çok, tam şu vakitte, ta, hatta.

Uñal-: Düzelmek, iyileşmek.

Ura-: Kat kat sarmak, dolamak.

Urnaş-: Belli bir yeri işgal etmek, peyda olmak, var olmak.

Usal: Kötü, fena, ağır, güç, zor, düşmanca.

Uyın: Oyun, çalgı çalma, spor oyunu, müsabaka.

Uyna-: Çalgı çalmak, bir müzik eserini icra etmek, oynamak.

Ü

Ühşay: Benzemek, andırmak, özellikleri ortak olmak.

-Ü-

Ülen: Ot, ilkbaharda bitip bir iki mevsim sonra kuruyan küçük, yumuşak bitkilere verilen ortak ad.

Ürteke: Oyuncak, kukla. Destan metninde kahraman Tülek'in üç sazdan meydana getirdiği müzik aletinin adı.

Üs-: Büyümek, boy atmak, yetişmek, güçlü olmak, gelişmek.

Üte-: İfa etmek, uygulamak, gerçekleştirmek, yerine getirmek, yapmak, başarmak.

Ütkin: Keskin, sivri.

Üz: Kendi.

Üzge: Başka, farklı.

-V-

-Y-

Yabalak: Baykuş.

Yabık-: Zayıflamak, süzölmek.

Yal: Yele.

Yapan: Geniş ve ıssız yer, bomboş kır.

Yasa-: Yapmak, işlemek, hazırlamak, değiştirmek, geliştirmek.

Yeş: Genç, taze, yeni, tecrübesiz, toy.

Yıgla-: Ağlamak, gözyaşı dökmek, yakınmak, şikâyet etmek.

Yiber-: Bırakmak, göndermek.

Yukla-: Uyumak, uyuklamak, sızıp kalmak, hiçbir iş yapmadan durmak.

Yürek iti: Atın toynağı altındaki yumuşak et kısmı.

-Z-

Zar: Yakınma, şikâyet, keder.

Zarlan-: Şikâyet etmek, yakınmak, sızlanmak.

Zarık-: Bekleye bekleye hâlsiz düşmek, beklemekten sabırsızlanmak, üzölmek.

Zifa: Nefis, çok güzel, süsü yerinde, uzun ve düzgün vücutlu.

KAYNAKÇA

- AÇA, Mehmet, Köne Epos (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki Âşıklara Mahsus Evlilik Konusunun Kaynaklarından Alplara Mahsus Evlilik. **Millî Folklor**, (47), 2000. s.11-21.
- AHMEDULLİN, A.G, **Edebiyat Bilimi Sözlüğü**, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1990.
- AHMETCANOV, Marsel, **Tatar Edebi Mirasın Öyrenü Problemleri: Edebi Çıganaklarını Barla, Tikşer Metodu Neticeleri**, Basılmamış Doktora Tezi, Kazan, 1997.
- ALKAYA, Ercan, “Sibirya Tatar Türkleri ve Dilleri”, **Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/7 Fall 2008, s. 1-16.
- ALPTEKİN, Ali Berat, **Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.
- ALPTEKİN, Ali Berat ve Mehmet Alptekin, Manas Destanı ve Dede Korkut Destanları Arasındaki Benzerlikler, **Ali Berat Alptekin-Destan Yazıları**, Kömen Yayınları, Konya, 2020. 30-46.
- ARIKOĞLU, Ekrem, **Hakas Destanları I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- ATASEVER, Muhammet, “Dede Korkut’un Türkmen Sahra Nüshasında İslami Unsurlar” **Kahramanın Gölgesinde: Türk Destan Geleneği Üzerine Çalışmalar**, Paradigma Akademi Yayınlar, Çanakkale, 2022, s. 33-62.
- BAKİROV, Marsel Hayırnasoviç, **Tatar Folklorı**, Megarif Neşriyatı, Kazan, 2008.
- BANG, W.-G.R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul, 1936.
- BAYDEMİR, Hüseyin, “Rüstem Han Destanı ve Destandaki Olağanüstü Motifler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 20, 2002, s. 169-177.
- BORATAV, Pertev Naili, “Hızır Maddesi”, **İslam Ansiklopedisi**, s.462.
- BORATAV, Pertev Naili, **Türk Mitolojisi: Oğuzların- Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi**. Çev. R. Özbay. Bilgesu Yayıncılık. İstanbul, 2012.
- BORATAV, Pertev Naili, **Köroğlu Destanı**, Adam Yayınları, İstanbul, 1984.

- CELİL, Musa, “Tülek Librettosu”, **Eserler; Sengati Turında Makeleler hem Hatlar**, Tom V. Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 2006, s.145.
- ÇERİBAŞ, Mehmet, **Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2011.
- ÇERİBAŞ, Mehmet, **Kırgız Türklerinde Manasçılık Geleneği ve Manasçılar**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2012.
- ÇETİN, Çulpan Zaripova, “Tatar Geleneksel Çalgılarının Halk Edebiyatındaki Görünüşleri”, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 3, 2009, s. 76-90.
- ÇOBANOĞLU, Özkul, Türk Destanları. **Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, Cilt.1. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 86-471.
- ÇOBANOĞLU, Özkul, **Türk Dünyası Epik Destan Geleneği**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.
- DİLEK, İbrahim, **Altay Destanları I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- DİLEK, İbrahim, **Altay Destanları II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- DİLEK, İbrahim, “Sibirya Türk Destanlarında Kahramanın Yealtı ve Gökyüzü Dünyalarıyla İlişkileri Üzerine Bazı Tespitler”, **Millî Folklor**, S. 85, 2010, s.46-56.
- DİLEK, İbrahim, **Türk Mitoloji Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.
- Dıvânü Lügati't Türk Tercümesi**, çev. Besim Atalay, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985.
- DUYMAZ, Ali, Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı. **Bilig**, (45), 2008, s. 1-22.
- DÜZGÜN, Ülkü Kara, **Başkurt Destanlarının Tipolojisi**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.
- EKİCİ, Metin, “Türk Destanlarını İncelerken Nelere Dikkat Etmeli?”, **Millî Mecmûa**, (16), s. 22-40.
- ELÇİN, Şükrü, **Halk Edebiyatına Giriş**, Akçağ Yayınları, 9.Baskı, Ankara, 2005.
- ELÇİN, Şükrü, “Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhumu”, **Türk Kültürü**, S. 63, 1968, s. 158-167.
- ERGİN, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

- ERGUN, Metin-İBRAHİMOV, Gaynislam, **Başkurt Halk Destanları**, Türksoy Yayınları, Ankara, 2000.
- ERGUN, Metin, **Şor Kahramanlık Destanları**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, “Dede Korkut Destanlarında İslamî Unsurlar”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1971, s. 61-82.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, **Dedem Korkudun Kitabı**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006.
- GÜLTEKİN, Z. Görkem Duran, Sibiry Türk Destanlarında Su Kültü, **Kahramanın Gölgesinde: Türk Destan Geleneği Üzerine Çalışmalar**, Ed. S. Şimşek-Z. G. D. Gültekin) Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2022, s. 145-182.
- GÜVENÇ, Ahmet Özgür, “Bazı Halk Anlatılarında Kırk Yiğit’in İhaneti Üzerine Bir Değerlendirme”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 40. 2009, s. 179-190.
- İNAN, Abdülkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- İNAN, Abdülkadir, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler ve Kelimelere Ait Notlar”, **Makaleler ve İncelemeler**, cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 182-184.
- İNAN, Abdülkadir, “Tarihte ve Folklorda Balkan”, **Makaleler ve İncelemeler**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 619-620.
- İNAN, Abdülkadir, “Türk Destan ve Masallarında Kırklar Motifi”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S.77, 1958, s. 222-224.
- İSENBET, Naki, **Tatar Halık Mekalleri**, Tom I, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1959.
- JİRMUNSKİY, Viktor Maksimoviç, **Türk Kahramanlık Destanları (I-II. Bölüm)**, (Çev. M. İsmail-H. Arslan Erol), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- KAPLAN, Mehmet, BALI, Muhan, AKALIN, Mehmet, **Köroğlu Destanı**, Anlatan: Behçet Mahir, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1973.
- KARAGÖZ, Erkan, **Türk Destanlarında Su Altı Dünyası**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

- KARAGÖZ, Erkan, **İdil-Ural (Tatar ve Başkurt) Sihirli Masalları Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması: Aktarma – Motif Tespiti (Motif-Index of Folk-Literature’a Göre) – Motif Dizini**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2021.
- KOMİSYON, **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- MERDANOV, Raif, **Tülek Kitabı**, Milli Kitap Neşriyatı, Kazan, 2008.
- NASKALİ, Emine Gürsoy, **Manas Destanı**, Türksoy Yayınları, Ankara, 1995.
- OCAK, Ahmet Yaşar, **İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü**, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2007.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2008.
- ÖNER, Mustafa, Tatar Türkçesi **Türk Lehçeleri Grameri**. (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007. s. 681-748
- ÖNER, Mustafa, **Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
- ÖZCAN, Latife, “Sözel Hikâyecilik Geleneğinin Merkezi Kars ve Çevresinden Derlenen Halk Hikâyelerinde Mekânın İşlevi”, **Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 5 (2), 2021, s. 1489-1514.
- ÖZKAN, Fatma, **Altın Arıç Destanı**, Bilig Yayınları, Ankara, 1997.
- ÖZKAN, İsa, **Abdurrahman Han Destanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- ÖZKAN, İsa, “Koroğlu Destanı’nda Kahraman ve Atının Doğuşu ile İlgili Motiflerin Tahlili”, **Türk Dili**, S. 549, 1997, s. 223-233.
- ÖZKAN, İsa, “Manas Destanı’nda İslamî Unsurlar”, **Manas Destanı ve Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri 21-23 Haziran 1995**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995, s. 196-197.
- ÖZKAN, İsa, “Türk Boylarının Sözlü Edebiyatında Çeçen/Şeşen/Sesen Kelimesinin Etimolojisi”, **Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 26-28 Mayıs 2000**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 609-617.

- ÖZKAN, İsa, “Türk Boylarının Sözlü Edebiyatında Nımak/Comok/Cumbak/ Yomak Anlatım Türü Üzerine Bir Etimoloji Denemesi”, **Türk Dili**, S. 556, 1998, s. 368-378.
- ÖZKAN, İsa, **Yusuf Bey - Ahmet Bey (Bozoğlan) Destanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- POPPE, Nicholas, **Tatar Manual Descriptive Grammar and Texts with A Tatar-English Glossary**, Indiana University Publications, 1963.
- SAYFULLİNA, GR, SAGİYİVA, GH, **Kategori Tatarskiy Traditionnoy Muzikalnoy Kulturu**, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 2009.
- SUGG, Richard, **Periler: Tehlikeli Bir Tarih**. (Çev. C. Tarımcıoğlu), Fol Kitap, İstanbul, 2022.
- SULTİ, Rüstem, **Edigey Destanı**, Türksoy Yayınları, Ankara, 1998.
- SULTEEV, Rüstem, İdil Tatarlarında Destan Geleneği ve Yazılı Destanlar, **Millî Folklor**, Yıl 26, S. 101, 2014. s. 87-100.
- Tatar Halık İcatı, Dastannar**, Haz. Flora Ahmetova, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1984.
- THOMPSON, Stith, **Motif Index of Folk Literature I-VI**, Indiana University Press, London, 1966.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlihi**, İstanbul, 1972.
- TÜRKMEN, Fikret, **Âşık Garip Hikâyesi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995.
- TÜRKOĞLU, İsmail, “Osmanov, Mirkasım”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Ek 2. Cilt, 2019, s. 380-381.
- ULUIŞIK, Yaprak Pelin. **Sibirya Sahası Türk Destanlarında Yeraltı Dünyası**, Pegem Akademi Yayınları, Ankara. 2018.
- URMANÇI, Fatih, **Tatar Destanları I-II**, Türkiye Türkçesine Akt. Vedat Kartalcık, Caner Kerimoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- URMANÇI, Fatih, **Tatar Halık İcatı**, Megarif Neşriyatı, Kazan, 2005.
- YILDIRIM, Dursun, “Türk Kahramanlık Destanları”, **Türk Bitiği**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 1149-157.
- YILDIRIM, Ramilya ve Çetin Yıldız, “Edigey Destanı’nda Hayvanların Fonksiyonları”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 1 (1), 2012, s. 67-77.

YILDIZ, Çetin, **Kazan Tatar Türklerinin Mitolojisi**, Yayımlanmamış Doktora Tezi. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman, 2017.

YILDIZ, Naciye, **Manas Destanı (W.Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

YILDIZ, Naciye, “Türk Destancılık Geleneği”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, cilt.6, sayı.1, Mart 2009, s. 7-8.